
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

**Το κέντρο της Θεσσαλονίκης σαν Σ-Τόπος:
μια αντιληπτική προσέγγιση του αστικού χώρου.
Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο,
1991, σ. 520**

ΠΑΝΟΣ Ι. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Η ερευνητική αυτή διατριβή αφορά την επί τόπου έρευνα για τις αντιλήψεις –γνωστικές και σημασιολογικές– που έχουν οι κάτοικοι σχετικά με το κέντρο της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Εκτός από τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα που προέκυψαν από την επί τόπου έρευνα, οι ιδιαιτερότητες της εργασίας αυτής συνίστανται στα εξής: αρχικά, στη θεωρητική πρόταση του Σ-Τόπου, που αποτελεί μια συνεισφορά στη δυνατότητα οργανωμένης ερευνητικής προσέγγισης της σημασιολογικής φόρτισης του περιβάλλοντος χώρου από την πλευρά των χρηστών/κατοίκων. Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, ορίζουμε σαν Σ-Τόπο το σημασιολογικό πεδίο που καθορίζεται από ένα συγκεκριμένο χωροχρονικά πολιτισμικό υπο/σύνολο, με την προβολή (έρριψη) του επί ενός συγκεκριμένου χώρου. Η δομή αυτή περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία, τόσο του χώρου (περιβαλλοντικά) όσο και του σχετιζόμενου μ' αυτόν κοινωνικού υποσυνόλου, αλλά ιδιαίτερα τις σχέσεις αλληλεπίδρασης, όπως τις αντιλαμβάνονται οι άμεσα ενδιαφερόμενοι: χρήστες/κάτοικοι. Επομένως, ο Σ-Τόπος εξετάζει την υποκειμενική σημασιολογική φόρτιση

των νοητικών εικόνων. Επίσης, από μεθοδολογική άποψη, παρουσιάζονται: Εφαρμοσμένη Νοητική Μορφολογική Ανάλυση, με την έρευνα στις αντιλήψεις με ειδικών χρηστών, σχετικά με τον αστικό χώρο. Ακόμη, παρουσιάζεται η Εφαρμοσμένη Κοινωνιοσημειωτική Ανάλυση, με την προσέγγιση και τον καθορισμό σημασιολογικών πλεγμάτων και υποπλεγμάτων, τα οποία συνιστούν τις νοητικές εικόνες των κατοίκων, και διευκολύνει την προσέγγιση των σημασιολογικών φορτίσεων που οι ίδιοι οι χρήστες/κάτοικοι προσδίδουν στις νοητικές εικόνες που έχουν για τον βιωματικό τους χώρο.

Η προβληματική και οι στόχοι της διδακτορικής, είναι οι ακόλουθοι:

1. Είναι γνωστό ότι η Διοίκηση αναφέρεται σε Κέντρο της Θεσσαλονίκης· ανάλογα με την Υπηρεσία, τα όρια διαφέρουν· δεν ταυτίζονται, αλλά έχουν σχετική επικάλυψη. Όμως οι ίδιοι οι κάτοικοι, πιστεύουν ότι υπάρχει κέντρο, και ποιο είναι αυτό;
2. Ποιες λειτουργίες, ιδιότητες και χαρακτηρισμούς προσδίδουν οι κάτοικοι στο Κέντρο;
3. Ποιες σημασίες αποδίδονται στην έννοια του Κέντρου καθώς και στα επί μέρους στοιχεία του, και ποιες είναι οι διακυμάνσεις και ποικιλίες σ' αυτές τις σημασίες;
4. Υπάρχει για τους κατοίκους η έννοια των Σημαντικών Σημείων στις νοητικές του εικόνες, και ποια είναι η αντιστοιχία με τα όσα προβάλλουν οι αρχές για το Κέντρο της Θεσσαλονίκης;
5. Θα μπορούσε άραγε η ανάλυση των εικόνων και των αντίστοιχων σημασιών να αποτελέσουν βοήθημα στις προσεγγίσεις κι επεμβάσεις, με στόχο ένα καλύτερο αστικό περιβάλλον;

Η εργασία αυτή, χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη: το πρώτο, συνιστά το θεωρητικό πλαίσιο-αναφορά της όλης μελέτης, όπου και αναλύονται συστηματικά θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και σχετικές με το θέμα ερευνητικές εργασίες από τον διεθνή χώρο, καθώς και αντίστοιχες έρευνες που έκανε στο παρελθόν ο ίδιος μελετητής, όπου και είχε πρωτοπαρουσιάσει τις ερευνητικές του μεθόδους (Νοητική Μορφολογική Ανάλυση και Εφαρμοσμένη Κοινωνιοσημειωτική Ανάλυση).

Έτσι, στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται αναφορές στο πρίσμα της Περιβαλλοντικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, που υιοθετήθηκε σαν το πιο ενδεδειγμένο για την παρούσα ερευνητική μελέτη, όπου και γίνεται μια εκτεταμένη αναφορά τόσο στις θεωρητικές προσεγγίσεις, όσο και στις προηγούμενες έρευνες που σχετίζονται με τις εικόνες και τους νοητικούς χάρτες, της περιβαλλοντικής αντίληψη και γνώση, καθώς και την αναφορά στις σημασιολογικές προσεγγίσεις. Ακόμα, αναλύεται η οπτική της αστικής σημειολογίας, που έχει συνεισφέρει ιδιαίτερα στη μελέτη της συμβολικής του αστικού χώρου. Επίσης, περιλαμβάνονται στοιχεία που αφορούν την κοινωνιολογική προσέγγιση του αστικού χώρου και ειδικότερα των κέντρων των πόλεων, με κάποιες ειδικές αναφορές στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Συνοψίζοντας, το πρώτο μέρος της εργασίας αναφέρεται τόσο στο θεωρητικό, όσο και στο ερευνητικό υπόβαθρο σχε-

τικά με τον αστικό χώρο, και ιδιαίτερα το κέντρο της πόλης, σαν σημασιολογικό πεδίο, εφόσον στη μελέτη αυτή το κέντρο της Θεσσαλονίκης αντιμετωπίζεται σαν Σ-Τόπος.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, περιλαμβάνει την επί τόπου έρευνα. Προηγείται μια προβληματική σχετικά με τις δυνατότητες μεθοδολογικών επιλογών με τα υπέρ και τα κατά της καθεμιάς, και αιτιολογείται η επιλογή των «ανοιχτών» ερωτηματολογίων. Με στόχο να καταγραφούν «αγορεύσεις» των κατοίκων σε πολλά επίπεδα, συγκεντρώθηκαν: προσωπικές συνεντεύξεις (μαγνητοφωνημένες), γραπτά ερωτηματολόγια, καθώς και μορφοποιήσεις των εικόνων μέσω σκίτσων που έκαναν οι ίδιοι οι κάτοικοι για το κέντρο της Θεσσαλονίκης. Η έρευνα πεδίου διήρκεσε περίπου ένα χρόνο, το δείγμα ήταν τυχαίο, και όλα τα στοιχεία συλλέχθηκαν κι επεξεργάστηκαν μόνον από τον ίδιο τον ερευνητή, για επίτευξη ομοιομορφίας στα στοιχεία που προέκυψαν από την επεξεργασία των δεδομένων από τις συνεντεύξεις, τα ερωτηματολόγια και τα σκίτσα των κατοίκων.

Το τρίτο μέρος της εργασίας, περιλαμβάνει το σχολιασμό των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν, την αναζήτηση του Κέντρου, τις υποκειμενικές εκτιμήσεις για τις νοητικές εικόνες, καθώς και στοιχεία για τις υλοποιήσεις των νοητικών εικόνων, σχετικά με τα Σημαντικά Σημεία του κέντρου, όπως αυτά τα στοιχεία προκύπτουν τόσο από τις φραστικές περιγραφές, όσο και από τους χάρτες-σκίτσα των κατοίκων. Επίσης, αναφέρονται τα συμπεράσματα στα οποία οδηγήθηκε η έρευνα, η ολοκληρωμένη παρουσίαση της θεωρίας του Σ-Τόπου, καθώς και συμπερασματικές προτάσεις για την προσέγγιση και τη βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος.

Τελείως συνοπτικά, αναφέρονται εδώ τα κυριότερα σημεία από τα συμπεράσματα στα οποία οδηγήθηκε η έρευνα αυτή:

1. Σχετικά με την περιοχή που οι ίδιοι οι κάτοικοι θεωρούν σαν κέντρο, δεν καταλήγει σε μονοσήμαντο συμπέρασμα –στο στατιστικά επικρατέστερο–, αλλά υπογραμμίζει την πολλαπλότητα των εικόνων που υπάρχουν σχετικά μ' αυτό.
2. Γενικά, οι εικόνες για το κέντρο μπορούν να θεωρηθούν πως ομαδοποιούνται στο «μικρό», σαφές και συνεκτικό κέντρο, και στο «ευρύτερο» κέντρο, με αρκετές όμως παραλλαγές.
3. Υπάρχει δεδομένη εξοικείωση με το κέντρο, που επαληθεύεται με τη συχνότητα επίσκεψης και την πολλαπλότητα των λόγων επίσκεψης. Η ελαστικότητα της έννοιας «κέντρο», συνδέεται άμεσα με τον εκάστοτε περιβαλλοντικό ρόλο.
4. Δεν επαληθεύτηκε παραμόρφωση της εικόνας του κέντρου προς την περιοχή κατοικίας, κατά Saarinen και Heinemeyer.
5. Σε επίπεδο συνεκδοχής, το κατά πόσο το κέντρο είναι ευχάριστο ή δυσάρεστο, κρίθηκε πως αυτό συνδέεται άμεσα με τον περιβαλλοντικό ρόλο. Δεν επαληθεύτηκε μονοσήμαντα η θεώρηση του Heinemeyer ότι η συχνή χρήση συνεπάγεται αρέσκεια και ικανοποίηση.

6. Σε επίπεδο καταδήλωσης, οι χαρακτηρισμοί του τύπου «τα πάντα βρίσκονται εκεί», εκφράζουν το συγκεντρωτισμό του τριτογενή τομέα στο «Λειτουργικό Κέντρο Βάρους» της πόλης (F.G.C., Kosmopoulos, 1986). Επίσης, προκύπτει σαφώς η ιδιότητα της «μεταμόρφωσης» του κέντρου της πόλης, ανάλογα με τις εργασίες ή όχι μέρες και ώρες, ώστε άλλοτε να θεωρείται σαν Λειτουργικό Κέντρο, κι άλλοτε σαν τόπος ψυχαγωγίας.
7. Οι περιοχές-οδοί (π.χ. η πλατεία με την οδό Αριστοτέλους) αναλύονται και φραστικά αλλά και στα σίτσα, σε επί μέρους συστατικά στοιχεία, με τις αντίστοιχες σημασιολογικές φορτίσεις. Κατά συνέπεια, η εικόνα του κέντρου χαρακτηρίζεται από την ιδιότητα της αλλαγής κλίμακας. Επίσης, οι υποπεριοχές του κέντρου και οι περιοχές-δρόμοι, μπορούν να διακριθούν σ' αυτές που διαχρονικά διατήρησαν τις λειτουργίες και τους χαρακτηρισμούς –από πλευράς των κατοίκων– και σ' αυτές που διαχρονικά εμφανίζουν τροποποιήσεις κι αλλαγές, με αντίστοιχες επιπτώσεις στην αντιμετώπιση των κατοίκων. Κατά συνέπεια, απορρίφθηκε από τον ερευνητή η παλιότερη προσπάθειά του για σύνταξη κοινωνιοσημειωτικού λεξικού της πόλης, κατά Barthew.
8. Η έρευνα δεν επαλήθευσε την τυπική κατηγοριοποίηση των στοιχείων της εικόνας κατά Lynch. Εφόσον κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από τις μορφοποιήσεις/εκφράσεις των κατοίκων, κρίθηκε δεοντολογικά άτοπο το να επιβληθεί αυτή η κατηγοριοποίηση εκ των υστέρων.
9. Ως προς τα Σημαντικά Σημεία του κέντρου της Θεσσαλονίκης, στο πρώτο επίπεδο της εικόνας των κατοίκων εμφανίστηκαν οι υποκειμενικές τους προτιμήσεις. Υπάρχει διάσταση με τις επίσημες απόψεις, κι έτσι σημεία που αναμενόταν με βεβαιότητα να εμφανιστούν, (π.χ. πύργος του ΟΤΕ), δεν εμφανίστηκαν καθόλου.
10. Σχετικά με τις υποκειμενικές εκτιμήσεις των κατοίκων: ως προς τις αποστάσεις, επηρεάζονται σαφώς από τη συχνότητα χρήσης, τη χρονική διάρκεια της διαδρομής, την πολυκασμία, αλλά και το κατά πόσο η διαδρομή κρίνεται ευχάριστη ή δυσάρεστη, με ενδιαφέροντα ή όχι. Ως προς το ύψος του χτιστού περιβάλλοντος, κάτι που για πρώτη φορά διερευνάται, ο κοινότερος χαρακτηρισμός υπήρξε η «αίσθηση του καναλιού», και σαν δρόμος με τα χαμηλότερα κτίρια χαρακτηρίστηκε από τους κατοίκους ο πιο πλατύς: αυτό συνδέεται άμεσα και με τις προτιμήσεις τους για ανοιχτές περιοχές.
Έτσι, η έρευνα δεν επαλήθευσε μονοσήμαντα συμπεράσματα του τύπου «συχνή χρήση ίσον κοντινή απόσταση» (Heinemeyer), ή «γνώριμη διαδρομή ίσον μεγαλύτερη από την πραγματικότητα» (Klein, Golledge) –πάντοτε σε επίπεδο υποκειμενικής σημασίας, από την πλευρά των κατοίκων, εφόσον η ίδια διαδρομή προκαλεί διαφορετική εντύπωση στο ίδιο άτομο σε ώρες δουλειάς– αιχμής, και σε έξοδο για ψυχαγωγία.
11. Τέλος, με την Εφαρμοσμένη Κοινωνιοσημειωτική Ανάλυση, αναλύ-

θηκαν οι σημασιολογικές φορτίσεις των υποπλεγμάτων των νοητικών εικόνων των κατοίκων, καθώς και των επιμέρους στοιχείων τους.

Οι δυνατότητες πρακτικής εφαρμογής των συμπερασμάτων στον αστικό σχεδιασμό, είναι άμεσες και προφανείς. Επίσης, η μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας για το κέντρο της Θεσσαλονίκης, κατοχύρωσε την πρόταση του Σ-Τύπου, σαν θεωρητική κάλυψη της έρευνας που αφορά το σημασιολογικό επίπεδο των σχέσεων των κατοίκων/χρηστών με το χώρο που τους περιβάλλει.

Η εργασία αυτή δεν χρηματοδοτήθηκε από κανένα φορέα. Έτσι, η ευθύνη για τα ερευνητικά συμπεράσματα βαρύνει αποκλειστικά και μόνο το μελετητή. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όλους τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης που με τη συμμετοχή τους στην έρευνα, βοήθησαν στην πραγματοποίησή της.

**Ανάπτυξη του χώρου και χωροταξικός σχεδιασμός:
Ζητήματα επιστημονικής μεθόδου, συστημάτων
προσέγγισης και επιστημολογικής κριτικής των θεωριών.
Διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π. Αθήνα, 1989**

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΟΥΡΑΙΟΥΡΟΣ

Η διατριβή αυτή που ολοκληρώθηκε το 1989 και υποστηρίχθηκε στο Ε.Μ.Πολυτεχνείο το Μάρτη του 1990, εντάσσεται σε ένα γενικότερο ρεύμα που πολύ πρόσφατα έχει αρχίσει να αναπτύσσεται στο χώρο του Τεχνικού Πανεπιστημίου: Ένα ρεύμα κριτικής διερεύνησης χωρο-αναπτυξιακών θεωριών, μεθόδων και στρατηγικών σχεδιασμού, συνθέτοντας έτσι κατά κάποιο τρόπο μια «μετα-θεωρητική» και «μεταμεθοδολογική» παράδοση στον κατεξοχή τεχνολογικό αυτό χώρο παραγωγής γνώσης. Συνεπώς, το «υλικό οικοδόμησης» της διατριβής δεν είναι εμπειρικά δεδομένα και στατιστικές «εργασίες πεδίου» –όπως είναι σχεδόν ο κανόνας σε πολυτεχνειακές διατριβές– αλλά περίπλοκες θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες, η δε μέθοδος δεν βρίσκεται στην εμπειρική επαλήθευση υποθέσεων εργασίας, αλλά σε μια επίπονη διαδικασία λογικής ανάλυσης και σύγκρισης εννοιών που ανήκουν σε διαφορετικά μεταξύ τους γνωστικά πεδία.

Στόχος της διατριβής ήταν: (1) Να διερευνηθούν με συστηματικό και κριτικό τρόπο οι ομολογημένες και φανερές ή αφανείς αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στα βασικά ρεύματα της χωρικής ανάπτυξης και του χωροταξικού σχεδιασμού από τη μια, και στις προσεγγίσεις που αφορούν τη μέθοδο και τη λογική της επιστημονικής γνώσης στα κύρια ρεύματα της επιστημολογικής, κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας από την άλλη. (2) Με βάση την κριτική αυτή διερεύνηση να προσδιορισθεί το πλαίσιο μιας

εναλλακτικής προσέγγισης βασισμένης στις συνθετικές αρχές της διεπιστημονικότητας, της διαλεκτικής γνωσιοθεωρίας και μιας ανανεωμένης γεωγραφικο-υλιστικής αντίληψης των διαδικασιών και σχέσεων που συνθέτουν την πραγματικότητα της σύγχρονης καπιταλιστικής οργάνωσης και ανάπτυξης του χώρου.

Η εργασία τοποθετείται κριτικά πάνω σε ένα τρίπτυχο ερωτημάτων: (α) Τι μπορεί να γνωσθεί αναφορικά με τις σχέσεις χώρου-ανάπτυξης (β) Πώς μπορεί να γνωσθεί και (γ) γιατί χρειάζεται να γνωσθεί. Πρόκειται για τρία αλληλεπιδρώντα και διαρκώς επανερχόμενα επίπεδα προβληματισμού, όπου το μεν πρώτο αντιστοιχεί στο οντολογικό περιεχόμενο της χωροταξικής γνώσης, ενώ το δεύτερο στο επιστημολογικό της περιεχόμενο –τους τρόπους με τους οποίους μεθοδεύει την εσωτερική λογική οργάνωση της γνώσης του αντικείμενου, της χωρικής ανάπτυξης και οργάνωσης. Το τρίτο τέλος επίπεδο, θέτει προς συζήτηση τον κανονιστικό και κοινωνικό χαρακτήρα των θεωριών ανάπτυξης και σχεδιασμού του χώρου, δηλαδή τους τρόπους και τις μεθοδεύσεις χρήσης των θεωριών αυτών στη διαμόρφωση και επιστημονική νομιμοποίηση τόσο των χωρο-κοινωνικών πρακτικών όσο και των παρεμβατικών «εργαλείων» του σχεδιασμού. Τα τρία αυτά επίπεδα, αποτελούν τους βασικούς «κρίκους» που συνθέτουν το «continuum» της σύγχρονης ανάπτυξης και διαχείρισης του χώρου: Δηλαδή την οντολογία της, τη μεθοδολογία της, και το σύστημα δυνατοτήτων-περιορισμών που απορρέει μέσα απ' τις κοινωνικές της διαστάσεις και τις ιστορικές της επιλογές.

Η κριτική διάσταση που διαπερνάει όλα τα κεφάλαια της διατριβής, προσπαθεί να ξεπεράσει το απλό περιγραφικό επίπεδο των εξεταζόμενων θεωριών και να «εισχωρήσει» πίσω απ' αυτό, στο αφανές εννοιολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρό τους. Η διαδικασία αυτή, ξεπερνάει τα τυπικά κριτήρια μιας κριτικής πραγματολογικού χαρακτήρα, και διεισδύει στους βαθύτερους εννοιολογικούς χώρους απ' τους οποίους τα κυρίαρχα θεωρητικά παραδείγματα αντλούν την επιστημολογική «νομιμοποίησή» τους. Η ανάσυρση και αποκάλυψη των αφανών αυτών εννοιολογικών χώρων και συσχετισμών, δεν είναι θέμα μιας αφηρημένης θεωρητικής άσκησης, αλλά πρόβλημα κατανόησης των βασικών γνωσιο-λογικών δομών που αλληλεπιδρούν και επηρεάζουν τη συγκρότηση και τη δυναμική της υλικής ζωής στο χώρο και στο χρόνο, την ιστορία και τη γεωγραφία της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης. Παραφράζοντας τον Μαρξ, πρόκειται για ιδέες που έχουν μετατραπεί σε υλική δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού.

Το πρώτο μέρος της διατριβής (κεφ. 1 και 2) ασχολείται βασικά με εισαγωγικές διευκρινίσεις. Στο δεύτερο μέρος (κεφ. 3 έως 6) η ανάλυση εξειδικεύεται και εμβαθύνει στην επιστημολογική κριτική των βασικών θεωρητικών σχολών χωρικής ανάπτυξης και σχεδιασμού. Στο τρίτο μέρος (κεφ. 7 και 8) συνάγονται κριτικά συμπεράσματα και οικοδομείται το μεθοδολογικό πλαίσιο μιας εναλλακτικής προσέγγισης. Πιο συγκεκριμένα:

Το κεφ. 3 αναλύει τις επιστημολογικές διασυνδέσεις ανάμεσα στις κλασικές προσεγγίσεις της περιφερειακής ανάλυσης και του χωροταξικού σχεδιασμού με παλιότερες και νεότερες εκφάνσεις του λογικού θετικισμού (από τους Comte και Wittgenstein μέχρι τους Carnap και Schlick), μέσα από την αντίθεσή του με την ιδιογραφική μέθοδο χωρικής ανάλυσης και το επιστημολογικό υπόβαθρό της που βρίσκεται στις κατιανές αντιλήψεις για το χώρο σαν «προεμπειρικό τύπο γνώσης». Ασκείται κριτική στη βάση μιας σειράς κριτηρίων όπως η αντίληψη αιτιότητας στην ανάλυση των χωρο-αναπτυξιακών φαινομένων, η αντίληψη της ολότητας σε σχέση με την επαγωγική μεθοδολογία, και η έννοια της χωρικής ισορροπίας σε σχέση με διάφορες οργανισμικές εξελικτικές κοινωνικές θεωρίες ala Spencer και Pareto. Το κεφ. 4 απαρτίζεται από δύο βασικά σκέλη. Το πρώτο σκέλος εξετάζει τη σχολή των συμπεριφειολογικών προσεγγίσεων της χωροθέτησης μέσα από το πρίσμα των επιστημολογικών συνδέσεών της με φαινομενολογικές και υπαρξιστικές μεθοδολογίες και ειδικότερα τη σαρτρική μέθοδο «προοδευτικής παλινδρόμησης», ενώ ταυτόχρονα ασκείται κριτική στις βουλευσιαρχικές υπερβολές της μεθόδου. Το δεύτερο σκέλος «μετατοπίζει» την ανάλυση σε μια σειρά θεωρίες του σχεδιασμού που αναπτύσσονται είτε στη βάση του καθολικού είτε στη βάση του περιορισμένου ορθολογισμού. Δείχνονται οι διασυνδέσεις των θεωριών αυτών με ανάλογα ρεύματα της θεωρίας οργανώσεων, της δομο-λειτουργικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας ala Parsons και Easton, καθώς και της αντι-ιστορικιστικής και αντι-αιτιοκρατικής κριτικής του Karl Popper στα καθολικά μοντέλα κοινωνικής μεταρρύθμισης και σχεδιασμού. Αναλύεται η συνδυασμένη πρόταση μεθοδολογίας σχεδιασμού Lindblom-Popper είτε σαν μοντέλο «disjoined incrementalism» (γνωστό και ως «muddling through») είτε σαν μοντέλο «piece-meal social engineering» και αντιπαραβάλλεται με την κρίση του κράτους πρόνοιας και τις ρυθμίσεις που απορρέουν απ' αυτό. Το κεφ. 5 επαναφέρει το πλαίσιο της ανάλυσης στην οργάνωση του χώρου. Εξετάζεται μια πρόσφατη τάση σύνδεσης των μεθόδων χωρικής ανάλυσης με την πομπειανή θεωρία της διαψευσιμότητας (falsificationism), και ασκείται κριτική στα προβλήματα της μεθόδου από μια διαλεκτική επιστημολογική οπτική που τονίζει την ανάστροφη σχέση της μεθόδου με τον λογικό θετικισμό και την αδυναμία της να υπερβεί τα εγγενή γνωσιολογικά προβλήματα που συνδέονται με αυτόν. Το κεφ. 6 αναφέρεται κατ' αρχήν στην υιοθέτηση ποσοτικών μεθόδων της γενικής θεωρίας συστημάτων στην προσέγγιση της χωρικής διάρθρωσης και εντοπίζονται προβλήματα που συνδέονται με τεολογικές ερμηνείες της μεθόδου. Στη συνέχεια το κεφάλαιο επικεντρώνεται στην άνιση και πολωμένη ανάπτυξη του χώρου και στις δημοφιλείς (τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '70) στρατηγικές των χωροταξικών παρεμβάσεων, και αναδειχνει τις εσωτερικές διασυνδέσεις των σχετικών θεωριών με τις βασικές αρχές των συστημικών δομο-λειτουργικών εξηγητικών μοντέλων. Ασκείται συστηματική κριτική στις αρχές αυτές στη βάση μιας διαλεκτικής αντίληψης

των σχέσεων ισορροπίας-ανισορροπίας στην ανάπτυξη και οργάνωση του χώρου στις οικονομίες της αγοράς. Το κεφ. 7 συνοψίζει τις βασικές κριτικές παρατηρήσεις της διατριβής. Τεκμηριώνεται η κεντρική θέση ότι το πεδίο γνώσεων που αντιστοιχεί στις βασικές σχολές χωρικής ανάλυσης και χωροταξικού σχεδιασμού, βρίσκεται, στις σύγχρονες συνθήκες, σε καθεστώς επιστημολογικής κρίσης. Κρίσης δηλαδή αναντιστοιχίας ανάμεσα στις πραγματικότητες που καλείται να εξηγήσει, και στα εξηγητικά σχήματα που απορρέουν απ' αυτό. Υποστηρίζεται ότι τα αίτια αυτής της κρίσης βρίσκονται στο ότι οι θεωρίες αυτές υιοθετούν αντιλήψεις της επιστημονικής μεθόδου, των σχέσεων χώρου-κοινωνίας-ανάπτυξης, καθώς και των σχέσεων πολιτικής ρυθμίσεων-κοινωνίας-και χωρικής ανάπτυξης, που διακινούνται στη σφαίρα των κυρίαρχων ιδεολογικών μορφωμάτων της ύστερης καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή στη σφαίρα των επιφανειακών εξωτερικών πλευρών και όχι στη σφαίρα των εσωτερικών αιτιωδών συναρτήσεων των χωρο-αναπτυξιακών φαινομένων. Μέσα από την κριτική ανάλυση δείχνεται ότι τα βασικά αίτια της επιστημολογικής αυτής κρίσης μπορούν να αναζητηθούν στη μεθοδολογική αδυναμία των κυρίαρχων θεωρητικών ρευμάτων των επιστημών του χώρου να «ανιχνεύσουν» την κρυμμένη δομή των νομοτελειακών αντιφάσεων που διέπουν τη «χωροταξική λογική» των μηχανισμών κεφαλαιακής συσσώρευσης-κρατικής ρύθμισης, και που παράγουν, σε κάθε δοσμένη συγκυρία, την αντιφατική χωρικότητα της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, ισχυριζόμαστε ότι η υιοθέτηση από τα κύρια ρεύματα μιας αντίληψης επιστημονικού ορθολογισμού που διακινείται είτε στα πλαίσια μιας διαδοχικής-γραμμικής επαλληλίας μεταξύ ατομικής και συστημικής ορθολογικότητας της χωρικής οικονομίας του καπιταλισμού, είτε στα πλαίσια τυπικών επαληθευτικών-διαψευδτικών εμπειρικών διαδικασιών, είτε στα πλαίσια μηχανιστικών αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε μια υπερ-αιτιοκρατική/φαταλιστική και μια βουλησιαρχική αντίληψη του σχεδιασμού, οδηγεί τις οπτικές του κύριου ρεύματος μακριά από την αντικειμενική διαλεκτική των ενδογενών και πολυεπίπεδων αντιφάσεων που προσδιορίζουν συνθετικά τόσο τη μορφολογία όσο -και κυρίως- την ουσία της γεωγραφίας της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Η οικοδόμηση της διαλεκτικής αυτής αντίληψης αποτελεί μέλημα του τελευταίου κεφαλαίου της διατριβής το οποίο αποτελεί μια προσπάθεια προσωπικής ανανέωσης και κριτικής επανατοποθέτησης μιας σύγχρονης μαρξιστικής προβληματικής για το χώρο και το σχεδιασμό, απαλλαγμένης όμως από ορισμένες αναγωγικές απλουστεύσεις τις οποίες μια δογματοποιημένη ερμηνεία του μαρξιστικού παραδείγματος έχει κληροδοτήσει στη σύγχρονη ριζοσπαστική και κριτική κσέψη. Διερευνάται η φύση μιας τέτοιας μεθόδου, και διατυπώνεται η θέση ότι βασικό της στοιχείο είναι η αναζήτηση των εσωτερικών αντιθέσεων που προσδιορίζουν τη διαλεκτική συνάρθρωση του οικονομικού, του πολιτικού και του χωρικού επιπέδου έκφρασης του σύγχρονου καπιταλιστικού τρόπου παρα-

γωγής στην οικουμενικότητα των λειτουργιών του και στη γενική ιστορική λογική της συγκρότησής του. Πρόγμα όμως που στο μεθοδολογικό επίπεδο θέτει το ερώτημα των σχέσεων ανάμεσα στις αιτιατές δομές των σύνθετων χωρο-κοινωνικών ολότητων (το επίπεδο του «γενικού») και στα τοπικά εμπειρικά επίπεδα έκφρασής τους και ενδεχόμενης διαφοροποίησής τους κατά περίπτωση (το επίπεδο του «ειδικού»). Σε σχέση με το ερώτημα αυτό, αναλύονται εναλλακτικές και αντιτιθέμενες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανασυγκροτείται ένα σκεπτικό ανάλυσης του χώρου βασισμένο στη μέθοδο αναγωγής απ' το «γενικό» και αφηρημένο στο «ειδικό» και συγκεκριμένο σαν μια διαδικασία λογικής παλινδρόμησης –ενδιάμεσων θεωρητικοποιήσεων– και ποιοτικών μετασχηματισμών των σχετικών εννοιών κατά τη μετάβαση απ' το ένα επίπεδο στο άλλο. Στη συνέχεια διερευνάται το πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές διαδικασίες και στις χωρικές δομές, μέσα από κλασικά κείμενα και διάφορες σύγχρονες αντιτιθέμενες προσεγγίσεις. Η υπέρβαση του δυαδικού σχήματος «κοινωνία-χώρος» ή «οικονομία-χώρος» κρίνεται σαν καθοριστικής σημασίας παράγοντας επιστημονικού ρεαλισμού στην ανάλυση του χώρου και στην κριτική του σχεδιασμού. Η αντήληψη της χωρο-κοινωνικής διαλεκτικής, εξετάζεται στη συνέχεια μέσα από σύγχρονες (και πολλές φορές αντιτιθέμενες) αναλύσεις, και μέσα από ένα πολυεπίπεδο πρίσμα οικονομικών, κοινωνιολογικών και φιλοσοφικών παραμέτρων, εμπλουτισμένο με το στοιχείο της κριτικής. Τίθεται έτσι ένα συγκεκριμένο διεπιστημονικό και κριτικό πλαίσιο του προβλήματος της χωρο-κοινωνικής διαλεκτικής σαν βάσης για την εξειδίκευσή του στην περιοχή των σχέσεων κράτους-συσσώρευσης-χωρικών δομών. Στα πλαίσια αυτά, επιχειρείται μια συνθετική επαναπροσέγγιση του ρόλου του χωρικού σχεδιασμού στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία μέσα από την επανεξέταση κλασικών και νεότερων θεωρητικών απόψεων και τοποθετούνται τα όρια των απόψεων αυτών σε σχέση με συγκεκριμένα μαρξιστικά ρεύματα της θεωρίας του κράτους. Εξετάζονται τα ρεύματα αυτά κάτω από ένα κριτικό πνεύμα, και κύρια τα δύο πιο βασικά απ' αυτά, δηλαδή (α) η «εργαλειακή» (instrumental) ερμηνεία του ρόλου του κράτους και του σχεδιασμού και (β) η «στρουκτουραλιστική-μαρξιστική» ερμηνεία. Διατυπώνονται βάσιμες αντιρρήσεις ως προς την εξηγητική δυναμικότητα των ρευμάτων αυτών, και στη συνέχεια, συγκροτείται μια διαδικασία θεωρητικής ανασκευής τους που αντλεί τα επιχειρήματά της από μια «σύνθεση» κλασικών θέσεων με πρόσφατες ριζοσπαστικές αναζητήσεις της θεωρίας του κράτους. Στη βάση αυτής της συνθετικής και δοκιμαστικής επαναθεωρητικοποίησης, αναζητούνται οι σχέσεις ανάμεσα στη χωροταξική λογική της συσσώρευσης και στη λογική των κρατικών χωροταξικών παρεμβάσεων. Η προσέγγιση επικεντρώνεται στην ανάλυση των αντιφατικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν εγγενώς τη λογική της κυκλικής κίνησης και συσσώρευσης του κεφαλαίου, και στους τρόπους με τους οποίους η λογική αυτή εγγράφεται στη δομή και εξέλιξη των χωροταξικών μορφωμάτων της σύγχρονης

καπιταλιστικής ανάπτυξης μέσα από τη διαμεσολαβητική «παρουσία» των κρατικών ρυθμιστικών πολιτικών. Βασική θέση που υποστηρίζεται σε σχέση με το παραπάνω θέμα, είναι ότι η δομή και εξέλιξη του χωρο-κοινωνικού συστήματος εγγράφεται στην τροχιά μιας διαρκούς διαλεκτικής «παλινδρόμησης» ανάμεσα σε καταστάσεις εσωτερικών εντάσεων και αναδιαρθρώσεων, και καταστάσεων σχετικής ισορροπίας – δηλαδή μιας διαλεκτικής ενότητας αντιθέσεων που εγγράφεται οργανικά μέσα στη λογική της συσσώρευσης και της τεχνολογικής ανάπτυξης του καπιταλισμού. Η θέση αυτή αναιρεί μια μηχανιστική αντίληψη της «ανισόμετρης» χωρικής ανάπτυξης του καπιταλισμού που έχει συνδεθεί με την ορθόδοξη μαρξιστική χωροταξική παράδοση και που θα έπρεπε να βλέπει δεσπόζουσες τάσεις και εναλλακτικές αναπτυξιακές επιλογές. Υποστηρίζεται ότι ταυτόχρονα, η δομή και λειτουργία του κρατικού χωροταξικού σχεδιασμού εγγράφεται μέσα σε ανατροφοδοτούμενους κρισιακούς κύκλους που κινούνται ανάμεσα στην ανάγκη εγκαθίδρυσης και διατήρησης μιας γενικευμένης (οικονομικά και χωρικά) διαδικασίας εμπορευματοποίησης των κεφαλαιακών και εργασιακών πόρων από τη μια, και στην τάση ακύρωσης της γενικευμένης εμπορευματοτικής μορφής των αξιών αυτών στο οικονομικό και χωροταξικό επίπεδο, που προέρχεται μέσα από τον τεχνολογικά δυναμικό και ασταθή χαρακτήρα (λόγω κρίσεων) της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σ' αυτά τα πλαίσια, ο χωροταξικός σχεδιασμός, σαν βασική θεσμοθετημένη λειτουργία του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, δεν εκφράζει απλώς τις χωρικές διαστάσεις των οικονομικών αντιθέσεων και κρίσεων της «πολιτικής κοινωνίας», όπως δέχεται το σύνολο σχεδόν των ορθόδοξων μαρξιστικών χωροταξικών προσεγγίσεων, αλλά βρίσκεται και ο ίδιος εγγεγραμμένος μέσα σ' ένα κύκλο πολιτικών κρισιακών φαινομένων και δυσπεπλυντων διλημμάτων: Την ανάγκη πολιτικής ρύθμισης των εσωτερικών αντιφάσεων, εντάσεων, ανισορροπιών και συγκρούσεων της σύγχρονης χωρο-κοινωνικής ανάπτυξης με στόχο τη μακροπρόθεσμη διαφύλαξη των χωρικών όρων και προϋποθέσεων της συσσώρευσης από τη μια, (δηλαδή την ανάγκη λειτουργίας του σχεδιασμού με μακροπολιτικά κριτήρια μέσα στα μικρο-οικονομικά κριτήρια των ιδιωτικών αποφάσεων χωροθέτησης των επενδύσεων και της συσσώρευσης), και από την άλλη, την ανάγκη διαφύλαξης της ελευθερίας των χωρικών επιλογών των επενδύσεων (το «πού» της συσσώρευσης) που αποτελεί τον «ακρογωνιαίο λίθο» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Δηλαδή την ανάγκη ταυτόχρονης λειτουργίας του σχεδιασμού με μικρο-οικονομικούς όρους στην προσπάθεια νομιμοποίησής του απέναντι στην ιδιωτική συσσώρευση.

Σ' αυτά τα πλαίσια, η αντίληψη που οικοδομείται στη διατριβή για τη «φύση» και το χαρακτήρα του αναπτυξιακού-χωρικού σχεδιασμού σαν βασικού θεσμού του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους, δεν είναι μια «αισιόδοξη» αντίληψη μιας και ο σχεδιασμός δεν αντιμετωπίζεται σαν συλλογική έκφραση της ατομικής ορθολογικότητας και ελευθερίας, ούτε

σαν έκφραση του «γενικού συμφέροντος» –που όπως δέχονται οι διάφορες ιδεολογίες του σχεδιασμού διασφαλίζεται από τη συστημική-επιστημονική ορθολογικότητα των τεχνοκρατικών ρυθμίσεων της χωρικής οργάνωσης. Δεν είναι όμως ούτε και μια «απαισιόδοξη» αντίληψη, μια και ο σχεδιασμός δεν αντιμετωπίζεται σαν μια μονοδιάστατη λειτουργία υποταγμένη μοιρολατρικά στη λογική του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων όπως δέχονται (κάτω από επιμέρους παραλλαγές) οι υποστηρικτές της μαρξιστικής χωροταξικής ορθοδοξίας (εργαλειακής, κρατικο-μονοπωλιακής και στρουκτουραλιστικής κατεύθυνσης). Αντίθετα, ο σχεδιασμός γίνεται αντιληπτός σαν το διαλεκτικό παράγωγο μιας πολυεπίπεδης και εσωτερικά αντιφατικής διαδικασίας, μέσα απ' την οποία μια κοινωνία εκφράζει τις εσωτερικές της αντιθέσεις και ταυτόχρονα δημιουργεί τις δυνάμεις εκείνες και τους θεσμούς εκείνους πολιτικής συνειδητοποίησης και παρέμβασης που είναι εν δυνάμει σε θέση να ξεπεράσουν τις υφιστάμενες αντιθέσεις σε ανώτερα επίπεδα διαλεκτικής υπέρβασής τους, και που κινεί, σε τελική ανάλυση, την ιστορία και τη χωροταξία της κοινωνικής ανάπτυξης.

State and party: the Greek state bureaucracy and the panhellenic socialist movement (PASOK), 1981-1989.

Ph. D. Thesis, Yale University, 1991

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Η διατριβή αυτή αποτελεί μελέτη των σχέσεων μεταξύ κράτους και κόμματος ως πολιτικών οργανώσεων ή μηχανισμών και μεταξύ γραφειοκρατιών και πολιτικών ως συγκρουόμενων κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο της σύγχρονης δημοκρατίας. Η μελέτη αφορά ειδικά τις σχέσεις του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) με την κεντρική δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα την περίοδο που το κόμμα αυτό ήταν στην εξουσία (1981-1989).

Το ΠΑΣΟΚ ανέβηκε στην εξουσία το 1981 και σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέλαβε την κεντρική γραφειοκρατία που μέχρι τότε είχε συνηθίσει να λειτουργεί υπό συντηρητικές ή αυταρχικές κυβερνήσεις. Η διοικητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίζεται από έντονες αντιφάσεις με αποτέλεσμα να παρατηρείται στη διοίκηση στα τέλη της δεκαετίας του 1980 περισσότερη συνέχεια παρά αλλαγή συγκριτικά με τις προηγούμενες δεκαετίες. Η γρήγορη υποταγή του κράτους στο νέο κυβερνητικό κόμμα οφείλεται στο λαϊκίστικο χαρακτήρα και την οργανωτική ισχύ του ΠΑΣΟΚ και τις ιστορικές αδυναμίες της ελληνικής γραφειοκρατίας ως πολιτικής οργάνωσης. Όμως, αν και το κόμμα κατέλαβε το κράτος, ο τρόπος της συνάρθρωσης του κόμματος με το κράτος προκάλεσε

μια εσωτερική διαίρεση στο ΠΑΣΟΚ ανάμεσα στον κομματικό μηχανισμό και την κυβερνητική ομάδα. Οι σχέσεις κράτους, κόμματος και κυβέρνησης αναλύονται στα πλαίσια της διατριβής με βάση τη νομοθεσία του ΠΑΣΟΚ για τη δημόσια διοίκηση και την οργάνωση της κυβέρνησης, τα πρακτικά όλων των σχετικών συζητήσεων της Βουλής της περιόδου 1981-1989, δημοσιευμένα άρθρα βιβλίου, και συνεντεύξεις στελεχών και πρώην υπουργών του ΠΑΣΟΚ, και άλλα κρατικά και κομματικά κείμενα.

Στα πλαίσια της ίδιας διατριβής γίνεται ανάλυση ενός στατιστικού δείγματος 152 ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων και κυβερνητικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ που υπηρετούσαν σε υψηλές θέσεις της ιεραρχίας τσεσάρων υπουργείων στην Αθήνα την περίοδο 1981-1989. Στο δείγμα περιλήφθηκαν δημόσιοι υπάλληλοι που κατείχαν θέσεις προϊσταμένων διευθύνσεων και κυβερνητικά στελέχη που υπηρετήσαν σε θέσεις γενικών γραμματέων και ειδικών γραμματέων υπουργείων και συμβούλων υπουργών του ΠΑΣΟΚ. Εκτεταμένες, προσωπικές (αλλά ανώνυμες) συνεντεύξεις με τους 152 υπαλλήλους και στελέχη την άνοιξη του 1989 προσέφεραν υλικό για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τις προσωπικές αντιλήψεις και αξίες και το ρόλο τους στο εσωτερικό της γραφειοκρατίας. Οι αντιλήψεις και αξίες των υπαλλήλων και στελεχών συνδέονται στατιστικά όχι μόνο με το ρόλο τους στη γραφειοκρατία αλλά και με την κομματική ένταξη και την κοινωνική καταγωγή τους. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις στάσεις των μελών του δείγματος σε θέματα ενδοδιοικητικών συγκρούσεων, πολιτικής πατρωνείας, γραφειοκρατικής δύναμης και λήψης των αποφάσεων.

Η ιστορική και κοινωνιολογική μελέτη της συνάρθρωσης κομμάτων και κρατικής γραφειοκρατίας και της διαπλοκής του πολιτικού με το διοικητικό προσωπικό των υπουργείων συνοψίζεται σε άρθρο, που αποτελεί προέκταση της ανάλυσης της διατριβής και θα δημοσιευθεί σε συλλογικό τόμο για τη σύγχρονη Ελλάδα (Psomiades, Harry J. and Stavros Thomadakis, forthcoming). Το κυριότερο συμπέρασμα της όλης μελέτης είναι ότι η ελληνική γραφειοκρατία είναι περισσότερο αδύναμη από ό,τι συνήθως νομίζεται. Ο τρόπος ανάπτυξης του κράτους και των πολιτικών κομμάτων στη νεότερη Ελλάδα έχει καταστήσει τα κόμματα πολύ ισχυρά από οργανωτική άποψη και τη γραφειοκρατία σχετικά αδύναμη και εξαρτημένη από αυτά. Τα αίτια της σχετικής ανισορροπίας ανάμεσα στα ισχυρά κόμματα και την ασθενή γραφειοκρατία στο πολιτικόδιοικητικό σύστημα της χώρας είναι ιστορικά και δομικά. Στον 19ο αιώνα τα κόμματα, αν και χαλαροί σύνδεσμοι πολιτικών ελίτ, προηγήθηκαν χρονικά της σύστασης εκτεταμένης ελληνικής γραφειοκρατίας και είχαν την ευκαιρία να τη διαβρώσουν από την ίδρυσή της. Το πελατειακό σύστημα αλλά και η σταδιακή γεωγραφική επέκταση της χώρας συνέβαλαν στην μεγέθυνση αντί για τον εκσυγχρονισμό της γραφειοκρατίας. Στον 20ο αιώνα η ταύτιση της γραφειοκρατίας με αυταρχικά και ημικονοβουλευτικά καθεστώτα, ιδιαίτερα μετά την περίοδο του μεσοπολέμου, δεν επέτρεψε ούτε την αυτόνομη νομιμοποίηση της δημόσιας διοίκησης, ούτε

την οργανωτική αποσύνδεσή της από την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Οι δύο εθνικοί διχασμοί, κατά τον Πρώτο και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και το παγιωμένο, σχεδόν διτολικό, κομματικό σύστημα (σε συνδυασμό με τα εκλογικά συστήματα) συνετέλεσαν στην αποκλειστική εξάρτηση της γραφειοκρατίας από σειρά μονοκομματικών κυβερνήσεων, που πρόσφατα στηρίζονται σε ισχυρούς κομματικούς μηχανισμούς. Τέλος, η κοινωνία των πολιτών, παραδοσιακά αδύναμη στην Ελλάδα, δεν μπόρεσε να επηρεάσει το συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό του πολιτικοδιοικητικού συστήματος και μάλλον επηρεάστηκε η ίδια από τον τρόπο ανάπτυξης του κράτους αντί το αντίστροφο.

Σήμερα, μολονότι η γραφειοκρατία είναι διογκωμένη, δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την οργανωτική υπεροχή των κομμάτων. Τα τελευταία, όπως έδειξε και η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, διαθέτουν μεγαλύτερη πολιτική νομιμοποίηση, καλύτερο ανθρώπινο κεφάλαιο, και αποτελεσματικότερη οργάνωση από ότι ο κρατικός μηχανισμός. Η ελληνική γραφειοκρατία, πάσχοντας από έλλειψη ευρύτερης νομιμοποίησης, ανυπαρξία διοικητικής ελίτ, και έλλειψη εσωτερικής ενότητας και συνοχής ως οργάνωση, δεν θα αλλάξει ριζικά όσο οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις έχουν μόνο μερικό τεχνικό χαρακτήρα, αντί να επιχειρούνται σε δομικό επίπεδο, και περιορίζονται στη θέσπιση νέων νόμων και διαταγμάτων, αντί να επεκτείνονται και στην εφαρμογή τους.

**Η τουριστική κατανάλωση στη διάθρωση
της ελληνικής οικονομίας:
Η περίπτωση της ζήτησης τηλεφωνικών υπηρεσιών.
Μεταπτυχιακή Εργασία, Ινστιτούτο Περιφερειακής
Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1988**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΑΓΟΣ

Ο τουρισμός αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά φαινόμενα της μεταπολεμικής περιόδου και από τους πιο βασικούς παράγοντες ανάπτυξης πολλών χωρών από οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και πολιτικής απόψεως.

Όμως, παρά τη σημασία που έχει αποδοθεί στον τουρισμό από την αναπτυξιακή πολιτική, το μέχρι σήμερα επίπεδο έρευνας για τις οικονομικές επιπτώσεις του στην οικονομία δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικό τόσο για τη χώρα μας όσο και στις άλλες χώρες υποδοχής τουρισμού. Κι αυτό γιατί, το τουριστικό πρόβλημα αντιμετωπίζεται από μια σκοπιά περιγραφική και θεωρητική με αποτέλεσμα την ανυπαρξία οργανωμένης αντίληψης των διαδικασιών της τουριστικής ανάπτυξης.

Η παραπάνω μελέτη εντάσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας για άρση του αδιεξόδου της τουριστικής έρευνας και για μια επιστημονικότερη προσέγγιση των πραγματικών οικονομικών επιπτώσεων του τουρισμού στην εθνική μας οικονομία.

Ειδικότερα, η εμπειρική διερεύνηση του PROJECT της ζήτησης τηλεφωνικών υπηρεσιών στα πλαίσια της τουριστικής κατανάλωσης, αποτελεί πρωτοτυπία που συμβάλλει ουσιαστικά στην προώθηση της τουριστικής έρευνας στη χώρα μας.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η μελέτη προτείνει την αντιμετώπιση του τουρισμού (ημεδαπών και αλλοδαπών) ως ιδιαίτερα διαμορφούμενης ιδιωτικής κατανάλωσης. Η πρόταση αυτή με βάση τη μεθοδολογία της τουριστικής κατανάλωσης, παρέχει τη δυνατότητα διασύνδεσης του τουρισμού με την παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας της χώρας μας. Η διασύνδεση αυτή αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την αποτελεσματική διερεύνηση και αξιολόγηση των επιπτώσεων του τουρισμού στην εθνική και περιφερειακή οικονομία και άρα, για την άσκηση αποτελεσματικής τουριστικής οικονομικής πολιτικής, όσο και για την προσέγγιση της πραγματικής συναλλαγματικής διάστασης του τουρισμού στην Ελλάδα.

Η μελέτη διαιρείται σε επτά κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, γίνεται μια εισαγωγική θεώρηση του τουριστικού φαινομένου. Αναφέρονται οι διάφορες θεωρητικές απόψεις για τις γενεσιουργές αιτίες του τουριστικού φαινομένου, γίνεται μια ιστορική επισκόπηση της τουριστικής εξέλιξης, δίνονται διάφοροι ορισμοί και διευκρινίζονται βασικές τουριστικές έννοιες. Προσδιορίζονται ακόμη οι συντελεστές της τουριστικής δραστηριότητας, που καθορίζουν τις διαφορές διακρίσεις του τουρισμού και τέλος, παρουσιάζεται η δομή του συστήματος «τουρισμός», σε σχέση με τα άλλα συστήματα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζεται το υφιστάμενο θεωρητικό πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης (θεωρητικό υπόβαθρο του διεθνούς σχήματος ανάπτυξης του τουρισμού και θεωρίες του τόπου εγκατάστασης των τουριστικών οικονομικών δραστηριοτήτων και της χωρικής κατανομής του τουρισμού). Επίσης, αναφέρονται οι διάφορες θεωρητικές εξηγήσεις για τις επιδράσεις του τουρισμού στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Στο τρίτο κεφάλαιο, γίνεται μια γενική θεώρηση της ανάπτυξης του διεθνούς τουρισμού (Παγκόσμιου, Ευρωπαϊκού, Χωρών ΕΟΚ, Μεσογειακού) και προσδιορίζονται οι παράγοντες που επηρέασαν την ανάπτυξη του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, επιχειρείται μια συστηματική και αναλυτική προσέγγιση της ελληνικής τουριστικής ανάπτυξης, σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, για τον προσδιορισμό των κύριων χαρακτηριστικών της. Ακολουθεί επισκόπηση της κοινωνικοοικονομικής σημασίας του τουρισμού και τέλος, κρίνεται η αποτελεσματικότητα της ελληνικής κρατικής τουριστικής παρέμβασης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται μια συστηματική διερεύνηση του θεωρητικού και πρακτικού τρόπου αντιμετώπισης του τουρισμού στην Ελλάδα, διαπιστώνεται ανεπάρκεια υφιστάμενης θεώρησης του τουρισμού για τον προσδιορισμό των οικονομικών επιπτώσεών του στην αναπτυξιακή διαδικασία και προτείνεται να αποτελέσει ο τουρισμός μια ιδιαίτερη κατηγορία της τελικής ζήτησης. Τέλος, αναπτύσσεται η μέθοδος της τουριστικής κατανάλωσης και οι δυνατότητές της για επιστημονικότερη προσέγγιση στη διερεύνηση των οικονομικών επιδράσεων του τουρισμού στην οικονομική ανάπτυξη.

Στο έκτο κεφάλαιο, με βάση την προταθείσα μεθοδολογία, γίνεται μια εμπειρική διερεύνηση στα πλαίσια πραγματοποίησης της τουριστικής κατανάλωσης. Έτσι, με βάση στοιχεία από το χώρο της τηλεφωνικής τουριστικής παραγωγής προσδιορίζεται η τηλεφωνική τουριστική ζήτηση και εντοπίζονται οι οικονομικές επιπτώσεις του τουρισμού στην τηλεπικοινωνιακή ανάπτυξη και στην παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας.

Στο έβδομο κεφάλαιο, τέλος, παρουσιάζονται συνοπτικά τα αποτελέσματα της ανάλυσης και επιχειρείται η σύνθεση μιας σειράς συμπερασμάτων με την αξιοποίηση τόσο του θεωρητικού πλαισίου που έχει προταθεί και της μεθοδολογίας στην οποία έχει στηριχθεί η εμπειρική διερεύνηση της ζήτησης τηλεφωνικών τουριστικών υπηρεσιών όσο και των αναλυτικών στοιχείων που χρησιμοποιούνται.

Ακόμη, δίνεται μια συνοπτική περιγραφή του περιεχομένου της προτεινόμενης τουριστικής πολιτικής στον τομέα της τηλεπικοινωνιακής δραστηριότητας.

Τέλος, σημειώνεται ότι η παραπάνω μεταπτυχιακή εργασία έγινε με εποπτεύοντα καθηγητή τον Δρ Γεράσιμο Ζαχαράτο.

**Οικονομικά του Περιβάλλοντος: Λύσεις στο
περιβαλλοντικό πρόβλημα προτεινόμενες από τη
νεοκλασική οικονομική σχολή.**

**Μεταπτυχιακή εργασία, Ινστιτούτο Περιφερειακής
ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα Ιούνιος 1989.**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΙΘΑΣ

Εισαγωγή

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα αποτελούν μια νέα πρόκληση για όλο το φάσμα των επιστημών. Η οικονομική επιστήμη έχει αφιερώσει έναν εντυπωσιακό όγκο βιβλιογραφίας πάνω στα περιβαλλοντικά θέματα. Η αναφορές γίνονται με διάφορες μορφές, έτσι έχει επανέλθει το πατρο-

γονικό πρόβλημα της οικονομικής, αυτό της αναπόφευκτης σπανιότητας ζωτικών για την παραγωγή πόρων που έχει εισαχθεί αρχικά από τον Ricardo, παράλληλα εντυπωσιακός όγκος έχει αφιερωθεί στις επιδράσεις της μόλυνσης σαν αρνητικής εξωτερικότητας της οικονομικής δραστηριότητας. Τα τελευταία χρόνια μια νέα ευρύτερη έννοια έχει προσλάβει ιδιαίτερη σημασία στα οικονομικά του περιβάλλοντος, αυτή της οικολογικά διατηρήσιμης οικονομικής ανάπτυξης (ecologically sustainable economic development) η οποία φιλοδοξεί να εξετάσει όλα τα σύγχρονα προβλήματα των οικονομικών του περιβάλλοντος. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει και εξετάζει τις λύσεις που έχουν προταθεί για το περιβαλλοντικό ζήτημα από τη νεοκλασική οικονομική σχολή. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατευθύνσεις στις «θεραπίες» που προτείνονται από τη νεοκλασική σχολή. Η πρώτη δέχεται ότι το περιβαλλοντικό πρόβλημα θα λυθεί μέσα από τη λειτουργία της αγοράς και γι' αυτό δεν χρειάζεται καμιά παρέμβαση στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Η δεύτερη προτείνει συγκεκριμένες αλλαγές στο θεσμικό και νομικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί η οικονομία. Τέλος η τρίτη φαίνεται να δέχεται την κυβερνητική παρέμβαση σαν μέσο αντιμετώπισης δυσλειτουργιών του οικονομικού συστήματος που οδηγούν στο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Κάθε μια από αυτές τις κατευθύνσεις λύσεων εξετάζεται ξεχωριστά σ' αυτή την παρουσίαση.

1. Λύση μέσα από την αμιγή λειτουργία της αγοράς

Το ουσιαστικό χαρακτηριστικό αυτής της κατεύθυνσης είναι η ακόλουθη παραδοχή: εάν υπάρχει πλήρως ανταγωνιστική αγορά η οποία λειτουργεί χωρίς κόστος (without transaction cost), τότε το πρόβλημα θα λυθεί χωρίς καμιά παρέμβαση. Ο θεμελιωτής αυτής της θέσης είναι ο καθηγητής Coase (Coase, 1968) ο οποίος υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο αντίθετοι παραγωγικοί -οικονομικοί- παράγοντες (production factors) συνδεδεμένοι με το περιβαλλοντικό ζήτημα. Ο πρώτος είναι το δικαίωμα μιας οικονομικής μονάδας να μην ενοχλείται από τις δραστηριότητες των άλλων οικονομικών μονάδων -στην παρούσα περίπτωση το δικαίωμα αυτό δηλώνει το δικαίωμα μιας μονάδας να απολαμβάνει καθαρό το περιβάλλον της-. Ο δεύτερος παράγοντας είναι ακριβώς ο αντίθετος του πρώτου, αυτό υπονοεί ότι ο δεύτερος παράγοντας είναι το δικαίωμα μιας οικονομικής μονάδας να ενοχλεί, στα πλαίσια της οικονομικής δραστηριότητάς της, κάθε άλλη μονάδα -αυτό στο παρόν πλαίσιο υπονοεί το δικαίωμα μιας οικονομικής μονάδας να μολύνει. Εάν η αγορά τώρα λειτουργεί πλήρως ανταγωνιστικά και χωρίς κόστος (transaction cost) το δικαίωμα που θα υπερισχύσει είναι εκείνο που δημιουργεί περισσότερο προϊόν για την αντίστοιχη κοινωνία. Αυτή είναι η κατάσταση της «κοινωνικά αρίστης παραγωγής».

Είναι προφανές ότι η υπερίσχυση του ενός από τα δύο δικαιώματος

θα συμβεί γιατί η εξάσκηση του οδηγεί στην παραγωγή τόσοου προϊόντος που μπορεί να αποζημιώσει τη μη εξάσκηση του αντίθετου δικαιώματος και μετά από την αποζημίωση να παραμένει κάποιο υπόλοιπο προϊόν. Στα πλαίσια αυτής της θεωρητικής προσέγγισης η έννοια του εξωτερικού κόστους (external cost) δεν έχει κανένα νόημα και γι' αυτό οι υποστηρικτές της απορρίπτουν τη λύση που προτείνει ο Ρίγου για τις εξωτερικές οικονομίες. Η παρούσα λύση γίνεται πιο ελκυστική εάν αντικαταστήσουμε την έννοια του προϊόντος με αυτήν της χρησιμότητας. Κάνουμε αυτό επειδή με τον όρο χρησιμότητα κάποιος μπορεί να δηλώσει πέρα από τις χρησιμότητες που προέρχονται από κατανάλωση προϊόντων αυτές που προέρχονται από τη χρήση καθαρού αέρα, νερού ή από άλλες μη παραγωγικές χρήσεις του περιβάλλοντος. Ας εξετάσουμε τώρα ένα προς ένα τα θεωρητικά μειονεκτήματα της προτεινόμενης «θεραπείας».

Είναι φανερό ότι αναγκαία προϋπόθεση για να επιτύχει η προστασία του περιβάλλοντος στην παραπάνω θεωρητική προσέγγιση είναι ότι τα περιβαλλοντικά αγαθά πρέπει να θεωρούνται αγαθά που έχουν κόστος ευκαιρίας. Τουτέστιν να έχουν παύσει να θεωρούνται ελεύθερα αγαθά. Το πρόβλημα λοιπόν εδώ έχει να κάνει με τη χρονική περίοδο όπου το περιβαλλοντικό πρόβλημα γίνεται αντιληπτό από τις οικονομικές μονάδες και αυτές είναι διατεθειμένες να πληρώσουν για τη χρησιμότητα που απολαμβάνουν από το περιβάλλον –καθαρός αέρας, νερό, αισθητική απόλαυση του φυσικού τοπίου– ενώ μέχρι πρότινος αυτή ήταν «ελεύθερη χρησιμότητα» της οποίας η απόκτηση δεν συνεπαγόταν κανένα οικονομικό κόστος. Η νέα κατάσταση σηματοδοτείται από το γεγονός ότι τα περιβαλλοντικά αγαθά έχουν τώρα ένα κόστος ευκαιρίας, τη θυσία κάποιων άλλων αγαθών των οποίων η παραγωγή απαιτεί μια εναλλακτική χρήση του περιβάλλοντος. Η αντίληψη αυτή για τα περιβαλλοντικά αγαθά και για τη χρησιμότητα που προέρχεται από αυτά αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να θεωρηθούν αυτά –και ειδικότερα η μη χρήση τους για παραγωγικούς σκοπούς αλλά η χρησιμότητα που προσφέρουν στη φυσική τους διάσταση όπως το καθαρό νερό και ο αέρας– παραγωγικοί πόροι ώστε να μπορούν να υπόκεινται στην παραπάνω θεωρητική λύση του προβλήματος.

Φαίνεται όμως ότι τα περιβαλλοντικά αγαθά και η χρησιμότητα που πηγάζει από αυτά αρχίζουν να θεωρούνται «μη ελεύθερα» και ως εκ τούτου έχουν ένα κόστος ευκαιρίας, αυτό που οι οικονομικές μονάδες έχουν τη θέληση να πληρώσουν για την περαιτέρω «μη χρησιμοποίησή τους» –οπότε αυτή η «μη χρησιμοποίησή τους» αποτελεί πλέον έναν παραγωγικό πόρο– όταν η υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο. Το ερώτημα που αντιμετωπίζουμε τώρα είναι: σε αυτό το προχωρημένο στάδιο υποβάθμισης μήπως έχει ξεπεραστεί η ικανότητα του περιβάλλοντος να αντιδράσει έναντι των αρνητικών επιδράσεων που έχει δεχθεί –ειδικότερα αν αναλογιστούμε ότι η μόλυνση συχνά είναι συσσωρευτικό φαινόμενο. Έτσι μένει αναπάντητο το ερώτημα, εάν κατά τη χρονική στιγμή που αρχίζουν τα περιβαλλοντικά

αγαθά να εκλαμβάνονται σαν μη ελεύθερα αγαθά αυτά δεν έχουν υποστεί αμετάκλητες αρνητικές επιπτώσεις. Ένα άλλο πρόβλημα εμφανίζεται εάν εξετάσουμε το πραγματικό νόημα του κόστους (της τιμής) που κάθε οικονομική μονάδα είναι διατεθειμένη να υποστεί (να καταβάλει) για να αποφύγει τη μείωση της χρησιμότητας που απολαμβάνει από το φυσικό περιβάλλον. Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι αυτό το κόστος συνδέεται με την παραπάνω θεωρητική λύση γιατί είναι αυτό ακριβώς το κόστος που αποτελεί το κόστος ευκαιρίας του περιβαλλοντικού παράγοντα –του περιβαλλοντικού αγαθού.

Αυτή είναι η τιμή που επιτρέπει στην κάθε οικονομική μονάδα να αποφύγει τα αρνητικά αποτελέσματα της ρύπανσης, τουτέστιν να απολαμβάνει τη χρησιμότητα του περιβαλλοντικού παράγοντα (factor) –αγαθού. Αλλά ποια από τα αρνητικά αποτελέσματα της μόλυνσης γίνονται αντιληπτά από τις οικονομικές μονάδες; Κάθε οικονομική μονάδα αντιλαμβάνεται μόνο τις επιδράσεις που άμεσα επηρεάζουν τη χρησιμότητά της. Σαν αποτέλεσμα η μονάδα αντιλαμβάνεται μόνο εκείνες τις επιδράσεις που εμφανίζονται κατά το χρόνο ζωής και εντός του γεωγραφικού χώρου που αντιλαμβάνεται ή που είναι ζωικός γι' αυτήν τη μονάδα. Ο χρονικός και ο γεωγραφικός οριζοντίας της καθορίζουν τις επιδράσεις για τις οποίες η μονάδα θα είναι διατεθειμένη να καταβάλει μια τιμή –ένα κόστος– για να αποφύγει. Με άλλα λόγια, ο χρονικός και τοπικός ορίζοντας οριοθετούν το χώρο εντός του οποίου το περιβάλλον έχει γίνει ένας οικονομικός παράγοντας του οποίου η κατοχή έχει ένα κόστος ευκαιρίας. Η ερώτηση που προκύπτει τώρα είναι εάν τα χρονικά και τοπικά όρια που ενέχονται στις αποφάσεις των μονάδων δεν είναι ένας περιοριστικός παράγοντας που δεν εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του περιβάλλοντος. Καθώς οι μονάδες ενδιαφέρονται μόνο για τις επιδράσεις που εμφανίζονται στο παρόν αγνοούν ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της ρύπανσης. Η ρύπανση είναι συνήθως ένα συσσωρευτικό φαινόμενο. Θεωρώντας μόνο τα τρέχοντα αποτελέσματα αγνοούμε τα μελλοντικά, καθώς η μόλυνση θα αυξάνεται από δραστηριότητες που στο παρόν δεν θεωρούνται ότι συνεισφέρουν σημαντικά στη μόλυνση, αλλά και μόνο επειδή η μόλυνση δεν έχει φτάσει κάποια κρίσιμα όρια τα οποία όμως θα φτάσουν μελλοντικά καθώς νέα μόλυνση θα προστίθεται στην ήδη υπάρχουσα. Σαν αποτέλεσμα τα μελλοντικά αποτελέσματα καθορίζονται από τις σημερινές αποφάσεις των οικονομικών μονάδων που όμως δεν είναι ικανές να τα λάβουν υπόψη τους εντός του «μυωπικού» τους πεδίου λήψης αποφάσεων.

Συμπερασματικά, η σημαντική διαφορά μεταξύ του χρονικού ορίζοντα των οικονομικών μονάδων και αυτού του φυσικού περιβάλλοντος –ο οποίος στην πράξη τείνει στο άπειρο– καθώς και το γεγονός ότι οι αποφάσεις των πρώτων καθορίζουν τη λειτουργία του δεύτερου οδηγεί σε μια κατάσταση όπου οι αποφάσεις των μονάδων δεν εξασφαλίζουν την ομαλή λειτουργία του περιβαλλοντικού συστήματος. Ένα τρίτο πρόβλημα μα σχετιζόμενο με τη θεωρητική λύση που εξετάζουμε είναι η φύση των

αποφάσεων των οικονομικών μονάδων, οι αποφάσεις αυτές όπως ξέρουμε από την οικονομική θεωρία είναι «υποκειμενικές», απλά γιατί βασίζονται στην υποκειμενική χρησιμότητα των μονάδων. Σαν αποτέλεσμα δεν υπάρχει αντικειμενική μέτρηση της χρησιμότητας. Έτσι κάθε οικονομική μονάδα αξιολογεί διαφορετικά, και σύμφωνα με το δικό της σύστημα προτεραιοτήτων το φυσικό περιβάλλον –τα περιβαλλοντικά αγαθά. Δίνει λοιπόν η κάθε μονάδα ένα διαφορετικό κόστος ευκαιρίας στον παράγοντα περιβάλλον και είναι διετεθειμένη να καταβάλει διαφορετικό κόστος για την απόκτησή του όταν αυτός παύσει να θεωρείται ελεύθερο αγαθό –το τελευταίο είναι αναγκαία προϋπόθεση για να εμπίπτει το περιβάλλον, και γι' αυτό η προστασία του, στην παραπάνω θεωρητική ανάλυση. Αλλά τα αποτελέσματα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης σχετίζονται με απόλυτα και αντικειμενικά όρια που αν ξεπεραστούν οδηγούν σε προβληματική λειτουργία του φυσικού συστήματος. Έτσι εμφανίζεται να μην υπάρχει μια σχέση μεταξύ των βασιζόμενων σε υποκειμενικά στοιχεία οικονομικών αποφάσεων και των απόλυτων περιβαλλοντικών ορίων η οποία να επιτρέπει σε εμάς, εκ των προτέρων, να δεχθούμε ότι αυτές οι αποφάσεις οδηγούν, χωρίς καμιά θεσμική αλλαγή, στην αποτελεσματική αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι αυτό συμβαίνει γιατί κάθε οικονομική μονάδα αντιλαμβάνεται και προσδίδει διαφορετική χρησιμότητα στα περιβαλλοντικά αγαθά και γι' αυτό είναι διατεθειμένη να καταβάλει διαφορετικό κόστος για την προστασία τους και αυτό το κόστος μόνο από σύμπτωση θα ταυτίζεται με αυτό που ενδεχόμενα θα απαιτούνταν για την αποτελεσματική προστασία του οικονομικού παράγοντα περιβάλλον.

2. Λύση μέσω της αλλαγής ιδιοκτησιακού καθεστώτος των περιβαλλοντικών αγαθών

Η εξεταζόμενη «θεραπεία» αποδέχεται μια θεσμική αλλαγή, αυτήν της αλλαγής ιδιοκτησιακού καθεστώτος των περιβαλλοντικών στοιχείων, σε αντίθεση με την πρώτη η οποία δεν θεωρεί απαραίτητη μια τέτοια αλλαγή. Το επιχείρημα αυτής της θεώρησης είναι το ακόλουθο: εάν τα στοιχεία του περιβαλλοντικού συστήματος γίνουν αντικείμενο ιδιωτικής ιδιοκτησίας οι κάτοχοι αυτών θα τα προστατεύουν και έτσι θα εξασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία του περιβαλλοντικού συστήματος. Οι ρίζες αυτής της θεώρησης έρχονται από το περίφημο άρθρο του Hardin «The common tragedy» (Hardin 1968) όπου αναπτύσσεται η παρούσα θέση. Ας εξετάσουμε τώρα εάν αυτή η λύση οδηγεί σε ικανοποιητική προστασία του περιβαλλοντικού συστήματος και σαν τέτοια μπορεί να οριστεί η προστασία που οδηγεί στην ομαλή λειτουργία του φυσικού συστήματος.

Ο/οι ιδιοκτήτες του φυσικού στοιχείου θα προστατεύει το στοιχείο τό-

σο όσο αυτή η προστασία αποδίδει οφέλη στον ιδιοκτήτη –τόσο όσο η μη προστασία δεν αποδίδει μεγαλύτερο όφελος από την προστασία. Χρησιμοποιώντας την οριακή θεωρία, η προστασία του στοιχείου θα σταματά στο σημείο εκείνο που το οριακό όφελος από την προστασία είναι ίσο με το οριακό όφελος –κέρδος– από τη μη προστασία δηλαδή από τη χρήση του στοιχείου που οδηγεί στη μη προστασία του. Δεδομένης κάποιας ζήτησης για τη χρήση που οδηγεί στη μη προστασία, μια αγορά για το στοιχείο θα λάβει χώρα. Η τιμή ισορροπίας θα καθοριστεί από τη συνδυασμένη δράση της ζήτησης και της προσφοράς. Αλλά η προσφορά του στοιχείου είναι καθορισμένη από τη φύση και με αυτή την έννοια υπάρχει ένα είδος απόλυτης σπανιότητας διαφορετικής από αυτήν της σχετικής σπανιότητας της ρικαρδιανής γης. Έτσι είναι εμφανές ότι εάν η ζήτηση είναι υψηλή οπότε και η τιμή θα είναι υψηλή, τότε ο ιδιοκτήτης ακολουθώντας την οικονομική λογική θα προσφέρει πιο εντατικά τον πόρο στη χρήση που τον υποβαθμίζει. Το αποτέλεσμα αυτό οδηγεί σε ακόμα πιο απαισιόδοξες διαπιστώσεις για την προστασία του περιβάλλοντος εάν αναλογιστούμε τον χρονικό ορίζοντα εντός του οποίου προγραμματίζει τη δράση του ο ιδιοκτήτης. Αυτός ο ορίζοντας φαίνεται αρκετά περιορισμένος (μία πρόβλεψη 100 χρόνων αποτελεί μια υπερμακροχρόνια πρόβλεψη, στην οικονομική πραγματικότητα) και έτσι ο ιδιοκτήτης θα λαμβάνει υπόψη του μόνο τις αρνητικές επιδράσεις, που προκύπτουν από μια ενδεχόμενη χρήση του αγαθού, που εμφανίζονται εντός του δικού του χρονικού ορίζοντα ο οποίος είναι αρκετά μυωπικός σε σχέση με τον χρονικό ορίζοντα του περιβαλλοντικού στοιχείου και επομένως του χρονικού πλαισίου εντός του οποίου πρέπει να θεωρούνται οι επιδράσεις πάνω στο περιβαλλοντικό στοιχείο. Είναι φανερό τώρα ότι ο ιδιοκτήτης ενός στοιχείου μπορεί να οδηγείται σε αποφάσεις που θέτουν σε κίνδυνο την ομαλή λειτουργία του περιβάλλοντος ιδιαίτερα στο μέλλον καθώς έχει την τάση να παραβλέπει τα μελλοντικά αποτελέσματα των οικονομικών αποφάσεών του. Συμπερασματικά, φαίνεται ότι η αλλαγή στην ιδιοκτησία των περιβαλλοντικών αγαθών από «κοινά» αγαθά σε ιδιωτικά δεν αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για τη λύση του περιβαλλοντικού προβλήματος.

Αυτή μπορεί να προσφέρει κάποια λύση σε μερικά προβλήματα αλλά δεν είναι μια γενική λύση, καθώς παραμένει ανοικτό το ενδεχόμενο να μεταβούμε από την τραγωδία των κοινών αγαθών (tragedy of common) στην τραγωδία των ιδιοκτητών αγαθών (private goods).

3. Αρνητικές εξωτερικές οικονομίες και η παρέμβαση για τη διόρθωσή τους

Το χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης είναι ότι δέχεται την ύπαρξη των αρνητικών εξωτερικών οικονομιών κατά την οικονομική δράση.

Αυτές οι εξωτερικές οικονομίες είναι συνδεδεμένες με το περιβαλλοντικό πρόβλημα καθώς προκαλούν διαφοροποίηση του ιδιωτικού κόστους μιας δραστηριότητας από το κοινωνικό. Η προτεινόμενη αντιμετώπιση είναι η παρέμβαση στη λειτουργία των οικονομικών μονάδων έτσι ώστε το εξωτερικό κόστος να εσωτερικοποιηθεί από τη μονάδα που το προκαλεί. Στην περίπτωση του περιβαλλοντικού προβλήματος αυτό σημαίνει ότι αυτός που προκαλεί τη μόλυνση καλείται να καταβάλει το εξωτερικό κόστος που αυτή φέρνει (Κώττης, 1975· Kneese and Bower, 1972). Συνοπτικά η θεωρία δέχεται ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες μερικές οικονομικές μονάδες λειτουργούν κατά τέτοιον τρόπο ώστε το κόστος που αυτές πληρώνουν είναι λιγότερο από αυτό που η δραστηριότητές τους επιβάλλουν στην κοινωνία. Σαν αποτέλεσμα το παραγόμενο προϊόν από τη δραστηριότητά τους ξεπερνά το άριστο κοινωνικά μέγεθος της παραγωγής αυτού, αυτό είναι και η αιτία του προβλήματος καθώς, η μη άριστη παραγωγή οδηγεί σε μη άριστο επίπεδο ρύπανσης. Επιβάλλοντας τώρα το πραγματικό κόστος στη μονάδα θα έχουμε το κοινωνικά άριστο επίπεδο ρύπανσης (Woolth 1980). Ας εξετάσουμε τώρα τα θεωρητικά προβλήματα που συνοδεύουν αυτή την προσέγγιση. Πρώτον, η μέτρηση του κοινωνικού κόστους υπονοεί ότι μετράμε το κόστος που κάθε δραστηριότητα επιβάλλει στην κοινωνία αλλά σε ποια κοινωνία; Πιθανότατα μετράμε το κόστος πάνω στην παρούσα κοινωνία και στην ορατή ίσως διάδοχό της στο χρόνο. Αυτό γιατί είτε είναι δύσκολο να συνυπολογίσουμε το κόστος στις μακρινές στο μέλλον κοινωνίες είτε αδιαφορούμε γι' αυτό. Αλλά όπως είδαμε στις προηγούμενες παραγράφους οι σημεινές αποφάσεις και δραστηριότητες έχουν καθοριστικές επιπτώσεις στη μελλοντική λειτουργία του περιβάλλοντος.

Ένα άλλο πρόβλημα είναι τα χωρικά όρια εντός των οποίων λειτουργεί μια κοινωνία. Είναι προφανές ότι αυτά τα όρια είναι περιορισμένα έτσι ώστε μερικά εξωτερικά κόστη να εμπίπτουν εκτός των ορίων αυτών και γι' αυτό να μη συνυπολογίζονται στη μέτρηση του εξωτερικού κόστους, παρ' ότι αυτά τα κόστη μπορεί να είναι αιτία σημαντικών αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων καθώς το περιβάλλον δεν έχει σύνορα όπως οι κοινωνίες και οι οργανωμένες αγορές. Σαν αποτέλεσμα η μέτρηση του κοινωνικού κόστους γίνεται λαμβάνοντας υπόψη μόνο μέρος από το πραγματικό κόστος που επιφέρει η περιβαλλοντική υποβάθμιση. Ένα άλλο πρόβλημα συνδεδεμένο με τη μετρησιμότητα αρνητικού κοινωνικού κόστους είναι η ίδια η φύση του προβλήματος. Οι επιδράσεις στο περιβάλλον έχουν δύο κύρια χαρακτηριστικά, πρώτον είναι συνήθως συσσωρευτικές και δεύτερον είναι αλληλοεπηρεαζόμενες μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει ότι οι περιβαλλοντικές επιδράσεις κάποιων δραστηριοτήτων μπορεί να είναι μη σημαντικές όμως κάτω από καθεστώς συνύπαρξης με κάποιες άλλες επιδράσεις να δίνουν ένα συνδυασμένο αρνητικό αποτέλεσμα αρκετά επικίνδυνο (Gover 1990). Το πρόβλημα τώρα είναι σε ποια δραστηριότητα θα χρεωθεί το εξωτερικό κόστος. Το πρόβλημα γίνεται πιο σοβαρό εάν λάβουμε υπόψη μας την πιθανότητα οι

σημερινές επιδράσεις σε συνδυασμό με τις μελλοντικές να οδηγήσουν σε ένα εντελώς διαφορετικό και πιο επικίνδυνο αποτέλεσμα στο μέλλον. Συμπερασματικά, καταλήγουμε ότι υπάρχουν σοβαρά εμπόδια που εμποδίζουν την πλήρη μέτρηση και εσωτερικοποίηση των εξωτερικών αρνητικών επιδράσεων στο περιβάλλον. Σαν αποτέλεσμα μειώνονται δραστηρικά οι πιθανότητες για μια αποτελεσματική πολιτική προς αυτή την κατεύθυνση.

4. Ένα υποθετικό οικονομικό σύστημα

Είδαμε στις προηγούμενες παραγράφους ότι υπάρχουν σημαντικά προβλήματα που μειώνουν την αποτελεσματικότητα των λύσεων που δίνονται από τη νεοκλασική οικονομική σχολή στο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Συνοψίζουμε εδώ αυτά τα προβλήματα: α. Η υποκειμενικότητα που διέπει τις αποφάσεις των οικονομικών μονάδων καθώς οι αποφάσεις αυτές βασίζονται στη μεγιστοποίηση της υποκειμενικής χρησιμότητας. β. Ο χρονικός ορίζοντας των οικονομικών μονάδων και γι' αυτό και των αποφάσεών τους είναι σημαντικά διάφορος από τον χρονικό ορίζοντα του περιβάλλοντος. Έτσι οι «μυωπικές» αποφάσεις των οικονομικών μονάδων δεν οδηγούν σε προστασία αλλά μάλλον σε υποβάθμιση του περιβάλλοντος. γ. Κατά παρόμοιο τρόπο τα χωρικά όρια των οργανωμένων αγορών μόνο κατά σύμπτωση συμπίπτουν με τα χωρικά όρια των επιπτώσεων της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Έτσι πολιτικές που περιορίζονται στα όρια συγκεκριμένων αγορών είναι πιθανόν να μην έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. ε. Η συσσωρευτική και συνδυαστική φύση των επιπτώσεων στο περιβάλλον εμποδίζει την πλήρη μετρησιμότητά τους. Μια παραστατικότερη παρουσίαση των προβλημάτων αυτών μπορεί να γίνει μέσω του ακόλουθου σοφίσματος. Αυτά τα προβλήματα θα μπορούσαν να λυθούν εάν αντικαταστούσαμε το πραγματικό οικονομικό σύστημα με ένα άλλο υποθετικό που διακρίνεται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α. Ο χρόνος ζωής των οικονομικών μονάδων τείνει στο άπειρο, αυτό υπονοεί ότι έτσι εξισώνεται ο χρονικός ορίζοντας των οικονομικών μονάδων με αυτόν του περιβάλλοντος. β. Υπάρχει μια ενιαία περιοχή χωρίς σύνορα, εντός της οποίας λειτουργεί μια ενιαία αγορά. γ. Υπάρχει πλήρης πληροφόρηση γύρω από τις επιδράσεις στο περιβάλλον και υπάρχει σιγουριά για τις μελλοντικές εξελίξεις και αλληλεπιδράσεις των δύο συστημάτων (οικονομικού, περιβαλλοντικού). Είναι εμφανές ότι ένα τέτοιο σύστημα δεν μπορεί να υπάρξει, όπως είναι εμφανές ότι χωρίς ένα τέτοιο σύστημα οι παραπάνω θεωρητικές λύσεις που προσφέρονται από τη νεοκλασική θεωρία δεν μπορούν να προσφέρουν μια ικανοποιητική λύση στο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Έτσι υπάρχει η ανάγκη να αναπτύξουμε ένα εναλλακτικό μεθοδολογικό πλαίσιο δίπλα σε αυτό της νεοκλασικής θεώρησης το οποίο θα προσφέρει χώρο για επιπρόσθετα κριτήρια δίπλα στο κριτήριο της επανιδιότητας το οποίο τώρα κυριαρχεί.

χεί στο οικονομικό πεδίο λήψης αποφάσεων. Αυτά τα επιπρόσθετα κριτήρια αυξάνουν τη δυνατότητα για μια συνολικότερη θεώρηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που πηγάζουν από τις αποφάσεις των οικονομικών μονάδων (Nijkamp 1977).

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Dorfman, R. and Dorfman, N. (eds) (1972): *Economics of the Environment*. New York: W.W Norton and Co.
- Coase, R. (1968): *The problem of social cost*. J. Law and Economics 3.
- Govers, H. (1991): «Long term Environmental and health effects of persistent pollutants». In Persistent Pollutants. Opshoor and Pearce (eds). Kluwer academic publishers.
- Kneese, A. and Bower, B. (1972): «Standards, Charges, and Equity» in Dorfman and Dorfman.
- Κώτης, Γ. (1975): *Οικονομικά της προστασίας του περιβάλλοντος*. Αθήνα. Παπαζησης.
- Nijkamp, P. (1977): *Environmental economics theory and application*. Amsterdam North-Holland.

Δομή της γεωργικής παραγωγής και προοπτικές ανάπτυξης στο Ν. Εύβοιας.

Μεταπτυχιακή εργασία, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991

ΣΠΥΡΟΣ ΤΖΟΒΑΝΔΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Με αναγνωρισμένη την ύπαρξη του περιφερειακού προβλήματος διεθνώς, τις διαστάσεις και την οξύτητα με την οποία αυτό παρουσιάζεται στη χώρα μας, είναι φανερό ότι ο αγροτικός τομέας της οικονομίας έχει ιδιαίτερη σημασία στα πλαίσια της εθνικής προσπάθειας για την περιφερειακή ανάπτυξη. Μ' αυτά τα δεδομένα στόχος της μελέτης αυτής τέθηκε η διερεύνηση της δομής της γεωργικής παραγωγής του Ν. Εύβοιας, ο εντοπισμός των προβλημάτων και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του, καθώς και η τοποθέτηση των στόχων για την ανάπτυξη του πρωτογενή τομέα σαν αναπόσπαστο δομικό στοιχείο ενός ολοκληρωμένου προγράμματος περιφερειακής ανάπτυξης.

Α. Μεθοδολογία

Η ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης γίνεται σε δύο επίπεδα:

- Πρώτο, με γενική αναφορά στη θέση και το ρόλο του νομού σε σύγκριση τόσο με την περιφέρεια ανάπτυξης στην οποία ανήκει όσο και με τη χώρα, με βάση ιστορικά στοιχεία, φυσικά, δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, καθώς και με στοιχεία για τις επενδύσεις και το επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας. Η ανάλυση στο επίπεδο αυτό, συνεπικουρούμενη και από μια σύντομη αναφορά στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα, βοηθάει στη διαπίστωση των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων που υφίστανται μεταξύ του πρωτογενή και των λοιπών τομέων παραγωγής.
- Δεύτερο, ακολουθεί μια διεξοδική ανάλυση του πρωτογενή τομέα του Νομού, σε σύγκριση με τη χώρα, με βάση στοιχεία για τη γεωργική γη, τη διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τους τεχνολογικούς συντελεστές παραγωγής, τις παραγωγικές δραστηριότητες και την απασχόληση στη γεωργία, που σε συνδυασμό με τον υπολογισμό των οικονομικών αποτελεσμάτων, τη χρηματοδότηση του γεωργικού τομέα και το επίπεδο ανάπτυξης των γεωργικών βιομηχανιών, των αγροτικών συνεταιρισμών και της τεχνικής στήριξης του αγροτικού τομέα, αναδεικνύουν τα προβλήματα και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα του Νομού, οριοθετώντας έτσι το πλαίσιο παρέμβασης.

Ειδικότερα στο κεφάλαιο αυτό:

1. Οι παραγωγικές δραστηριότητες του πρωτογενή τομέα αναλύονται κατά κλάδο παραγωγής (Φυτική, Ζωική, Δάση, Αλιεία) και κατά προϊόν. Γίνεται αξιολόγηση του βαθμού συμμετοχής τους στην παραγωγική δραστηριότητα του Νομού σε σχέση με τη χώρα, καθώς και αξιολόγηση της παραγωγικότητας των προϊόντων. Η επιλογή των κυριότερων προϊόντων κατά κλάδο παραγωγής έγινε με κριτήριο τη συμμετοχή τους σε ποσοστό μεγαλύτερο του 1% στην ακαθάριστη αξία παραγωγής (Α.Α.Π.) του αντίστοιχου κλάδου. Με τον τρόπο αυτό καλύπτεται το 75-90% της Α.Α.Π. κάθε κλάδου. Η ανάλυση προχωρεί και σε επίπεδο επιμέρους χωρικών μονάδων του Νομού για τον εντοπισμό των κυριότερων προϊόντων των χωρικών μονάδων με βάση τόσο τη συμμετοχή τους στο γεωργικό εισόδημα όσο και του συγκριτικού τους πλεονεκτήματος στην παραγωγικότητα.

Σε όλες τις περιπτώσεις η εξέλιξη και η τάση των επιμέρους δραστηριοτήτων συσχετίζονται με το γεωγραφικό πρόγραμμα του Υπουργείου Γεωργίας (συνυπολογίζοντας στο μέτρο του εφικτού και τις κατευθυντήριες οδηγίες της Ε.Ο.Κ.) όπως αυτό μπορεί να εξειδικευθεί στο επίπεδο του Νομού αξιοποιώντας τους φυσικούς πόρους και τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα.

Για τη στατιστική ανάλυση των παραγωγικών δραστηριοτήτων λήφθηκαν υπόψη οι μέσοι όροι των ετών 1977/78, 1981/82 και 1985/86. Η μέθοδος των μέσων όρων δύο συνεχόμενων καλλιεργητικών περιόδων προτιμήθηκε για να ξεπεραστούν οι παραγωγικές ιδιομορφίες του πρωτογενή τομέα (παρενιαυτοφορία, αμειψισπορά, κλιματολογικές επιδράσεις κ.λπ.). Για τη σύγκριση της αποδοτικότητας και της σημασίας των

καλλιεργειών λήφθηκε υπόψη η παραγωγικότητα και ο συντελεστής συμμετοχής.

Η παραγωγικότητα αναφέρεται στις αποδόσεις (σε χλγρ. ή δρχ.) κατά στρέμμα, δένδρο ή κεφαλή παραγωγικού ζώου και είναι το τελικό αποτέλεσμα του συνδυασμού όλων των συντελεστών παραγωγής. Εμπεριέχει δηλαδή τα εδαφολογικά και κλιματολογικά χαρακτηριστικά, την εφαρμοζόμενη τεχνική, τις ενδιάμεσες εισροές, τις καλλιεργητικές φροντίδες, το επίπεδο εκπαίδευσης των αγροτών κ.λπ.

Ο συντελεστής συμμετοχής (QL) μετράει τη συγκέντρωση των δραστηριοτήτων και επιτρέπει να κάνουμε συγκρίσεις μεταξύ δραστηριοτήτων και περιοχών εμμέσως, με αναφορά στα εθνικά μεγέθη. Για τον υπολογισμό του συντελεστή συμμετοχής προτιμήθηκε το κριτήριο της Α.Α.Π. από το κριτήριο της έκτασης διότι με τον τρόπο αυτό λαμβάνονται υπόψη όχι μόνο οι εκτατικές καλλιεργειες αλλά και οι εντατικές, που ενώ χρησιμοποιούν σχετικά περιορισμένες ποσότητες του συντελεστή «έδαφος», εντούτοις δίνουν υψηλά οικονομικά αποτελέσματα. Ακόμα, η Α.Α.Π. υπερέχει και από το κριτήριο της παραγόμενης ποσότητας κατά προϊόν διότι περιέχει μέσα της και την τιμή που αντανάκλα τη διάσταση της ζήτησης (τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο διανομαρχιακής ακτινοβολίας του νομού), την ποιότητα του προϊόντος και την εποχή διάθεσής του.

2. Η απασχόληση στη γεωργία είναι ένα ακόμα σημείο στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, αφού το σύνολο των οικονομικά ενεργών στον πρωτογενή τομέα ανέρχεται στο 50% περίπου του αριθμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και η οποιαδήποτε προσπάθεια για τον υπολογισμό της παραγωγικότητας θα έδινε μια πλασματικά υψηλή αμοιβή εργασίας στον πρωτογενή τομέα, καλύπτοντας το πραγματικό γεγονός του ότι το 45% των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων έχουν κύρια απασχόληση εκτός γεωργίας μην παύοντας βέβαια να προσφέρουν αυτοί και τα μέλη της οικογένειάς τους πραγματική εργασία στη γεωργική εκμετάλλευσή τους για την παραγωγή του ανάλογου προϊόντος.

Έτσι κρίθηκε αναγκαίο να υπολογιστεί η ζήτηση της εργασίας στον γεωργικό τομέα με βάση την πραγματικά αναγκαία εργασία που απαιτεί η παραγωγή του κάθε γεωργικού προϊόντος στα διάφορα στάδια ανάπτυξής του και στις διάφορες εποχές του έτους, σε συνδυασμό με το βαθμό της τεχνολογικής εξέλιξης κάθε περιοχής. Ακόμα, για να υπολογιστεί το ισοζύγιο εργασίας (εποχικό και ετήσιο), εκτός από τη ζήτηση συνυπολογίζεται και το σκέλος της προσφερόμενης εργασίας που εξαρτάται από το εργατικό δυναμικό στη γεωργία, την ηλικιακή του διάρθρωση, τις κλιματικές συνθήκες και τη διάρθρωση των κλάδων κάθε περιοχής.

Β. Συμπεράσματα

1. Συμπεράσματα από τη γενική αναφορά στη θέση και το ρόλο του νομού

Η Εύβοια είναι ο 7ος σε έκταση (4.170 τ.χλμ.) νομός της Ελλάδας και το δεύτερο σε μέγεθος νησί μετά την Κρήτη. Το μακρόστενο σχήμα της, συνδυασμένο με την ύπαρξη εκτεταμένων ορεινών όγκων, με υπανάπτυκτες οικονομικές υποδομές, η μοναδική οδική της σύνδεση με τη Στερεά Ελλάδα μέσω του πορθμού του Ευρώτου και οι πολλαπλές της συνδέσεις μέσω πορθμείων (Αγιάζαμπου, Αιδηψού, Αλμυροπόταμου, Ν. Στύρων, Μαρμαρίου και Καρύστου) με τον ηπειρωτικό κορμό της χώρας, της προσδίδουν έναν ιδιαίτερο αναπτυξιακό χαρακτήρα σε όλους τους τομείς.

Η ιδιαιτερότητα αυτή, προερχόμενη από ιστορικούς και γεωμορφολογικούς λόγους του παρελθόντος, αλλά και από αναπτυξιακές επιλογές του σήμερα, εκφράζεται με το διαχωρισμό του Νομού σε τρεις διαφορετικές (φυσικά, οικονομικά, κοινωνικά) ενότητες—επαρχίες:

- το βόρειο τμήμα (επαρχία Ιστιαίας) με χαρακτήρα γεωργικό-δασικό-τουριστικό,
- το κεντρικό τμήμα (επαρχία Χαλκίδας) με χαρακτήρα κύρια ασυκοβιομηχανικό—εξορυκτικό και τουριστικό στις δυτικές ακτές και τη νήσο Σκύρο,
- το νότιο τμήμα (επαρχία Καρυστίας) με χαρακτήρα γεωργο-κτηνοτροφικό—τουριστικό.

Η θέση της Χαλκίδας κοντά στον βασικό αναπτυξιακό άξονα της χώρας (Αθήνας—Θεσ/νίκης) και η προσπάθεια για την αποκέντρωση του δευτερογενή τομέα από την πρωτεύουσα, ήταν ο βασικός λόγος για τη συγκέντρωση των επενδύσεων στην επαρχία Χαλκίδας, που συνδυασμένα με την έντονη εξορυκτική δραστηριότητα του νομού και την αλματώδη τουριστική ανάπτυξη, φέρουν το νομό στην ομάδα των δυναμικότερων νομών της Χώρας.

Η οικονομική αυτή ανάπτυξη συνετέλεσε ώστε την περίοδο 1971-81 να ανατραπεί η αρνητική τάση εξέλιξης του πληθυσμού με τη μετανάστευση της περιόδου 1951-1971. Η εκ νέου αύξηση του πληθυσμού συγκεντρώνεται κύρια στην πόλη της Χαλκίδας και σε ορισμένους Δήμους και Κοινότητες (Αρτάκη, Ψαχνά, Αλιβέρι, Αιδηψό κ.λπ.), ενώ το 50% των Δήμων και Κοινοτήτων εξακολουθεί να μειώνεται πληθυσμιακά.

Ο δυναμισμός του νομού στο Ακαθάριστο προϊόν δεν φαίνεται να συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση του βιοτικού επιπέδου (χρήση αγαθών και υπηρεσιών, καταθέσεις κ.λπ.), που συνδυασμένο με το χαμηλό επίπεδο τεχνικής υποδομής, τη μειωμένη χρηματοδότηση του Π.Δ.Ε., την αύξηση και χωρική συγκέντρωση των ιδιωτικών επενδύσεων, θα οδηγήσει στην ένταση των ενδονομαρχιακών ανισοτήτων και των προβλημάτων χωρικής συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων.

Η σχέση του νομού με την Περιφέρεια χαρακτηρίζεται από τα διαφοροποιημένα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά (δυναμισμός στη βιομηχανική απασχόληση και το Α.Ε.Π., δημογραφικά χαρακτηριστικά, διάρθρωση απασχόλησης κ.λπ.) με αποτέλεσμα να απαιτούνται διαφορετικοί στόχοι και μέσα περιφερειακής πολιτικής στη διαδικασία της ανάπτυξης.

2. Συμπεράσματα από την ανάλυση του πρωτογενή τομέα

Το ιδιόμορφο επίμηκες σχήμα του νομού και η θέση του στον ελληνικό χώρο κάνουν το νομό ένα πιστό κλιματικό και γεωγραφικό αντίγραφο όλης της χώρας, με αποτέλεσμα να συναντάμε εδώ όλη την ποικιλομορφία των παραγωγικών δραστηριοτήτων του πρωτογενή τομέα της χώρας, που σε συνδυασμό με το συγκριτικό πλεονέκτημά του να βρίσκεται δίπλα στο μεγαλύτερο καταναλωτικό κέντρο της Χώρας, αυξάνουν τη διανομαρχιακή του ακτινοβολία σε τροφοδότη προϊόντων του πρωτογενή τομέα, εθνικού επιπέδου.

Ο πρωτογενής τομέας συμμετέχει με 28,7% στην απασχόληση και με 20,6% στο Ακαθάριστο Περιφερειακό Προϊόν του νομού, δίνοντας το 2,8% στην Α.Α.Π. του πρωτογενή τομέα στο σύνολο της χώρας, ποσοστό που μειώνεται διαχρονικά λόγω της μειούμενης συμμετοχής της Α.Α. φυτικής παραγωγής του νομού.

Ο νομός Εύβοιας διακρίνεται για τον κτηνοτροφικό του χαρακτήρα, αφού η ζωική παραγωγή συμμετέχει με 54,6% στην Α.Α.Γ.Π. (ποσοστό διπλάσιο σχεδόν του αντίστοιχου της χώρας). Ακολουθεί η φυτική παραγωγή με 33%, η αλιεία με 10,6% και τα δάση με 1,7%.

Η φυτική παραγωγή (δραστηριότητα ασθενώς εγκατεστημένη στο νομό με $QL=0,5$) παρουσιάζει τάσεις διαχρονικής μείωσης της συμμετοχής της στην Α.Α.Γ.Π., που προβλέπεται να συνεχιστεί και στο μέλλον, αφού ο δείκτης ρυθμού μεταβολής της είναι κατά 36% μικρότερος από τον αντίστοιχο της χώρας.

Στην ίδια κατάσταση βρίσκεται και η δασική παραγωγή ($QL=1,04$), παρά την ύπαρξη σημαντικών φυσικών πόρων.

Αντίθετα, σημαντικό βαθμό εγκατάστασης ($QL=1,9$) παρουσιάζει η ζωική παραγωγή, που η εξέλιξη των δεικτών δείχνει ότι θα εξακολουθεί να κατέχει την πρωτεύουσα θέση της στο νομό και τη σημαντική συμμετοχή της (5,3%) στην αντίστοιχη παραγωγή της χώρας.

Η Αλιεία είναι ο πιο δυναμικός κλάδος του νομού, με δείκτη ρυθμού μεταβολής κατά 235% ανώτερο από τον αντίστοιχο της χώρας και με σημαντικό βαθμό εγκατάστασης ($QL=2,2$), παράγοντες που εγγυώνται τη συνέχιση (κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις) της ανοδικής πορείας του κλάδου, σε συνδυασμό με τη δυναμική ανάπτυξη των υδατοκαλλιεργειών.

Από τη διεξοδική ανάλυση που έγινε στις δραστηριότητες των επιμέρους κλάδων του πρωτογενή τομέα, προκύπτουν τα εξής:

• *Φυτική παραγωγή:*

Η κατανομή των καλλιεργούμενων εκτάσεων του νομού κατά ζώνη, σε σύγκριση με τη χώρα, υστερεί στην πεδινή ζώνη υπερτερεί στην ημιορεινή ζώνη, ενώ είναι όμοια σχεδόν στην ορεινή ζώνη. Ο νομός χαρακτηρίζεται από:

- το μεγάλο ποσοστό (27,2%) αγροαπαύσεων (διπλάσιο της χώρας), διαχρονικά αυξανόμενο, που αντανάκλα την εγκατάλειψη οριακής παραγωγικότητας ημιορεινών και ορεινών εδαφών, την απομάκρυνση ενός μέρους των απασχολούμενων με τη γεωργία και την «προετοιμασία» των εκτάσεων αυτών για αλλαγή χρήσης (τουριστική, με κύρια κατεύθυνση την εξοχική κατοικία),
- το μικρό ποσοστό (11,3%) αρδευόμενων εκτάσεων, στάσιμο διαχρονικά, που, συνδυαζόμενο με την ελλιπή χρηματοδότηση για την έρευνα και την αξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού, διαιωνίζει το πρόβλημα, εμποδίζοντας την αξιοποίηση των λοιπών συγκριτικών πλεονεκτημάτων του νομού (κηπευτικά, κτηνοτροφικά φυτά),
- την ύπαρξη μεγάλων τοιφλικιών με καλλιεργούμενες και δασικές εκτάσεις,
- τη μείωση των εκτάσεων των ετήσιων καλλιεργειών και τη μετατόπιση τους σε αγροαπάυση ή δενδρώδεις καλλιεργείες (κυρίως ελιά),
- το μικρό μέγεθος (33,9 στρ.) και τον πολυτεμαχισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, που σε συνδυασμό με την ύπαρξη τοιφλικιών οδηγεί στην κυριαρχία (66,9%) των μικρού μεγέθους (1-29 στρ.) εκμεταλλεύσεων,
- την ανησυχητική διαχρονικά αύξηση, παρά τους αναδασμούς που έγιναν, των εκμεταλλεύσεων με μέση έκταση 4,8 στρ.

Έτσι, ανεξάρτητα του πόσο λειτουργικές μπορεί να είναι οι 10.950 εκμεταλλεύσεις με μέσο μέγεθος 4,8 στρ., δεν παύουν ν' αποτελούν για τους κατόχους τους (γεωργούς και μη) ένα σημαντικό περιουσιακό στοιχείο (πραγματικό ή δυνητικό) με βάση την αύξηση της αξίας της γης κάτω από την πίεση εναλλακτικών χρήσεών της, που μέχρι να πάρουν την τελική μορφή χρήσης τους, καλλιεργούνται, δίνοντας ένα συμπληρωματικό εισόδημα στους κατόχους τους,

- τη μείωση του ποσοστού των μέσου μεγέθους (30-99 στρ.) γεωργικών εκμεταλλεύσεων και την αύξηση του ποσοστού των Γ.Ε. 1000 στρ., που με τα δεδομένα μορφολογικά χαρακτηριστικά του Νομού βάζει το ερώτημα του βαθμού αξιοποίησης της καλλιεργούμενης γης τους,
- την πολυαπασχόληση και την υπεραπασχόληση, που με δεδομένο ότι το 45% των αρχηγών των γεωργικών εκμετ/σεων έχουν κύρια απασχόληση εκτός γεωργικού τομέα, εξηγεί την κάλυψη με την αναγκαία εργασία του παρατηρούμενου έντονου αρνητικού ισοζυγίου εργασίας στον γεωργικό τομέα του νομού, ενώ παράλληλα δημιουργούν προβλήματα στην επιτυχία και την αποτελεσματικότητα των όποιων προτάσεων αναδιαρθρώσεων,
- τη δυσμενή ηλικιακή διάρθρωση τόσο των απασχολούμενων, όσο και

των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Η πρόχειρη και βιαστική εφαρμογή του μέτρου της πρόωρης συνταξιοδότησης είχε σαν συνέπεια να χαθεί μια σημαντική ευκαιρία για βελτίωση της διάρθρωσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων,

- τη μικρή ενσωματωμένη κατά στρέμμα καλλιεργούμενης γης αξία μηχανημάτων, λιπασμάτων, γεωργικών φαρμάκων, καυσίμων, λιπαντικών και ηλεκτρικής ενέργειας σαν αποτέλεσμα του εκτατικού τρόπου εκμετάλλευσης της γης. Αντίθετα στις εύφορες πεδιάδες (Ιστιαίας, Μαντουδίου, Ψαχνών και Λιάντειου Πεδίου) γίνεται κατάχρηση των παραπάνω συντελεστών παραγωγής. Η περιορισμένη σε σύνολο νομού χρήση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων, έχει ευμενείς επιπτώσεις στη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας του οικοσυστήματος και μπορεί ακόμα να χρησιμεύσει σαν αφετηρία έρευνας για τη δυνατότητα εναλλακτικών βιολογικών καλλιεργειών γεωργικών προϊόντων.

Πέρα από τα εγγειοδιαρθρωτικά προβλήματα του τομέα της φυτικής παραγωγής παρατηρούμε και τα εξής ως προς τις επιμέρους καλλιέργειες:

- στα σιτηρά για καρπό παρουσιάζεται μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης (εκτός του σκληρού σιταριού, που παραμένει σταθερή). Ο Νομός δεν παρουσιάζει συγκριτικό πλεονέκτημα, δεν έχει επαρκή εξειδίκευση και η παραγωγικότητα των καλλιεργειών αυτών υπολείπεται αισθητά της αντίστοιχης της χώρας,
- τα κτηνοτροφικά φυτά (κριθάρι, βίκος, κ.λπ.) παρουσιάζουν μείωση της έκτασής τους (εκτός της μηδικής), παρά το ότι ο νομός διαθέτει και εξειδίκευση και συγκριτικό πλεονέκτημα, συνθήκες δηλαδή κατάλληλες για την ανάπτυξη των καλλιεργειών αυτών, προκειμένου να βελτιωθεί το αρνητικό ισοζύγιο ζωοτροφών του. Περιοριστικοί παράγοντες στην εξάπλωσή τους είναι η διάρθρωση των εκμεταλλεύσεων και το μικρό ποσοστό αρδευόμενων εκτάσεων για τη μηδική,
- τα κηπευτικά υπαίθρου έχουν υψηλό βαθμό εγκατάστασης στο νομό και υψηλή παραγωγικότητα. Θεωρούνται διατηρήσιμες καλλιέργειες, με προσπάθεια χρονικής κλιμάκωσης της παραγωγής. Καταλαμβάνουν σημαντικότερο, σε σύγκριση με τη χώρα, ποσοστό αρδευόμενων εκτάσεων, λόγω του μικρού και πολυτεμαχισμένου κλήρου και της υψηλής προσόδου τους,
- οι θερμοκηπιακές καλλιέργειες καταλαμβάνουν μικρή έκταση, αν και μπορούν να συμβάλουν θετικά στη χρονική κλιμάκωση της παραγωγής, ξεπερνώντας τα διαρθρωτικά προβλήματα. Αυτοπεριορίζονται όμως από την έλλειψη εξειδίκευσης του νομού, την έλλειψη σχετικά νέων ηλικιών γεωργών και την ιδιόμορφη χωρική απομόνωση των επαρχιών του νομού, που ενισχύεται από την έλλειψη έργων υποδομής, εμποδίζοντας τη διάχυση των νέων καλλιεργειών και την ευχερή διακίνηση των προϊόντων,
- η αμπελοκαλλιέργεια είναι το δεύτερο, μετά την ελιά, σημαντικό προϊόν της φυτικής παραγωγής. Αν και τα κρασοστάφυλα λουπών ποι-

κιλιών, που αποτελούν τον κύριο όγκο της καλλιέργειας, είναι αποθαρρυνόμενη καλλιέργεια, εντούτοις η έκτασή τους αυξάνεται κατά τι. Οι λόγοι είναι: η εξειδίκευση του Νομού, η αμπελουργική παράδοση, αλλά κυρίως η δυνατότητα της καλλιέργειας (όπως και της ελιάς) να προσφέρει ένα σταθερό γεωργικό εισόδημα στους κατόχους, συμπλήρωμα του εξωγεωργικού τους εισοδήματος, που είναι και η κύρια πηγή εισόδων και απασχόλησής τους, δεδομένου μάλιστα ότι οι καλλιέργειες αυτές απαιτούν λίγες σχετικά και συγκεντρωμένες χρονικά καλλιεργητικές φροντίδες,

- η ελαιοκαλλιέργεια εξασκείται κάτω από τις ίδιες προϋποθέσεις και περιορισμούς που αναφέρθηκαν για την αμπελοκαλλιέργεια,
- γενικότερα οι δενδροκομικές καλλιέργειες (πλην των ξηρών σύκων) έχουν τοπική μόνο σημασία και παρά την προώθησή τους μέσω των αναπτυξιακών προγραμμάτων αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάπλωσης λόγω της δυσκολίας εξεύρεσης κατάλληλων εδαφών και εκτάσεων (έλλειψη εδαφολογικών μελετών), την έλλειψη αρδευόμενων εκτάσεων και δενδροκομικής παράδοσης.

• **Ζωική παραγωγή:**

Όλες γενικά οι δραστηριότητες της ζωικής παραγωγής παρουσιάζουν διαχρονική αύξηση εκτός της πάχυνσης των μόσχων (που δεν θεωρείται κλάδος με προοπτική για το νομό) και της πτηνοτροφίας.

- η πτηνοτροφία είναι η δραστηριότητα με τον μεγαλύτερο βαθμό εγκατάστασης και εξειδίκευσης στο νομό. Ο κλάδος θεωρείται κορεσμένος. Υπάρχουν περιθώρια παρέμβασης για τον εκσυγχρονισμό, τη συμπίεση του κόστους παραγωγής και την αποκέντρωση των δραστηριοτήτων,
- η χοιροτροφία είναι η δεύτερη, μετά την πτηνοτροφία, σημαντικότερη δραστηριότητα ζωικής παραγωγής. Έχει περιθώρια επέκτασης, με την παράλληλη βέβαια επίλυση βασικών προβλημάτων του κλάδου, όπως: τις δυσμενείς επιπτώσεις στη ρύπανση του περιβάλλοντος, το υψηλό κόστος εγκαταστάσεων, την ποιότητα του αναπαραγωγικού υλικού. Παράλληλα προωθείται, με επιδοτήσεις μέσω των αναπτυξιακών νόμων και προγραμμάτων, ο εκσυγχρονισμός και η μετεγκατάσταση των μονάδων.

Η μετεγκατάσταση βέβαια προωθείται, χωρίς τον προαπαιτούμενο καθορισμό χρήσεων γης, με αποτέλεσμα την απλή χρονική μετάθεση των προβλημάτων συγκέντρωσης της δραστηριότητας και μάλιστα με απώλεια σπάνιων οικονομικών πόρων,

- η σταβλισμένη αιγοπροβατοτροφία με βελτιωμένα ζώα δεν προσιδιάζει στις συνθήκες τόσο της χώρας, όσο και του νομού, αφού δεν είναι εύκολος ο εγκλιματισμός των ζώων, εξαρτάται αποκλειστικά από τις ζωοτροφές του εμπορίου και τα οικονομικά αποτελέσματα δεν είναι τα αναμενόμενα,
- η ποιμενική αιγοπροβατοτροφία του νομού έχει μειωμένες αποδόσεις λόγω ελλειπών, ανορθολογικής και αντιοικονομικής ακόμα διατρο-

φής. Το ισοζύγιο ζωοτροφών του νομού είναι αρνητικό, με τάσεις αύξησης της εξάρτησης από τις ζωοτροφές του εμπορίου. Τα διαρθρωτικά προβλήματα και η έλλειψη αρδευόμενων εκτάσεων επιτείνουν αυτή την εξάρτηση και διατηρούν τα μειωμένα οικονομικά αποτελέσματα του κλάδου. Παράλληλα υπάρχει έντονη γήρανση των κτηνοτρόφων και έλλειψη διαδοχής λόγω των δύσκολων συνθηκών του επαγγέλματος. Τα προβλήματα αυτά θα μπορούσαν να λυθούν με την αξιοποίηση των βοσκοτόπων, από τους οποίους ο νομός διαθέτει σημαντικούς και η ποιμενική αιγοπροβατοτροφία είναι η μόνη δραστηριότητα που θα μπορούσε να τους αξιοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο.

Δυστυχώς όμως, παρά την ύπαρξη των στόχων σε όλα τα πενταετή προγράμματα, τόσο η έλλειψη πολιτικής βούλησης όσο και η έλλειψη πιστώσεων σε συνδυασμό με το πολύπλοκο ιδιοκτησιακό καθεστώς, οδήγησαν στη μη οριοθέτηση των βοσκοτόπων, στην έλλειψη μελετών για τη βοσκοϊκανότητα, προστασία, αναβάθμιση και ορθολογική αξιοποίησή τους με τα απαραίτητα έργα υποδομής.

Τα λίγα διάσπαρτα και ανολοκλήρωτα έργα που έγιναν δεν κατέληξαν να δώσουν ένα ολοκληρωμένο έργο (πακέτο) αξιοποίησης-εκμετάλλευσης βοσκοτόπου, που θα μπορούσε να αποτελέσει τον «πilotό» για την αξιολόγηση κόστους-ωφελειών. Συνέπεια της μη επίλυσης αυτών των προβλημάτων είναι να συνεχίζεται η ληστροική εκμετάλλευση των βοσκοτόπων, με αποτέλεσμα τη μη αναστρέψιμη υποβάθμισή τους σε ορισμένες περιπτώσεις και την επέκταση της βόσκησης στα γειτονικά δάση και τις καμένες δασικές εκτάσεις, με τα γνωστά ολέθρια αποτελέσματα για την ισορροπία του οικοσυστήματος,

- η μελισσοκομία παρουσιάζει συγκριτικά πλεονεκτήματα με την αυξημένη παραγωγικότητα και την πλούσια χλωρίδα του Νομού (ιδίως τα δάση της Χαλεπίου Πεύκης). Αν αυτό συνδυαστεί με την περιορισμένη συνολικά χρήση φυτοφαρμάκων στο νομό, δίνει τη δυνατότητα ιδιαίτερης σήμανσης του προϊόντος για την προώθησή του ως βιολογικού, με μικρή περιεκτικότητα σε βλαβερές ουσίες. Η δημιουργία εργοστασίου στη Β. Εύβοια για την τυποποίησή του θα βοηθήσει στην κατεύθυνση αυτή.

• *Δασική παραγωγή:*

Τα δάση καταλαμβάνουν σημαντική έκταση του νομού (28,4%). Η κύρια παραγωγική κατεύθυνση είναι η ρητινοσυλλογή. Η έλλειψη έργων υποδομής, οι καταστροφικές πυρκαγιές που υπέστη ο νομός, η δυσκολία του επαγγέλματος του ρητινοσυλλέκτη και η έλλειψη διαδοχής, έχουν ως αποτέλεσμα την αξιοποίηση μόνο του 20% της δυναμικότητας των πευκοδασών του νομού, ποσοστό που φθίνει διαχρονικά. Η έλλειψη επαρκών πιστώσεων για έργα υποδομής, αντιπυρικής προστασίας και αναδάσωσης των καμένων παραγωγικών και αισθητικών δασών του νομού είναι δυσμενείς παράγοντες για τη διατήρηση-αξιοποίηση του δασικού πλούτου. Η κατάσταση επιδεινώνεται από το περίπλοκο ιδιοκτησιακό καθε-

στώς, τις πιέσεις που δέχεται η δασική γη για αλλαγή χρήσης της και από τη μη οριοθέτηση των δασικών εκτάσεων.

Η ίδρυση του συν/κού εργοστασίου επεξεργασίας ρητίνης (εθνικής εμβέλειας), που προβλεπόταν επί δύο συνεχή 5ετή προγράμματα και τελικά εγκαταλείφθηκε, θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα στήριξης του εισοδήματος των ρητινοκαλλιεργητών της βορειοκεντρικής Εύβοιας και προστασίας-αναβάθμισης των δασικών εκτάσεων.

• *Αλιευτική παραγωγή:*

Δραστηριότητα με σημαντικό βαθμό εγκατάστασης στο νομό και με συγκριτικά πλεονεκτήματα τόσο στη συλλεκτική αλιεία, όσο και στις υδατοκαλλιεργείες. Τα αλιευτικά πεδία του Αιγαίου έχουν μεγαλύτερη παραγωγικότητα από τα πεδία του Ευβοϊκού και του Μαλιακού κόλπου. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κλάδος της αλιείας συνοψίζονται:

- στη μόλυνση του υδάτινου περιβάλλοντος από τις βιομηχανίες της περιοχής και τα σημεία μεταφόρτωσης των ορυκτών,
- στη μη οργανωμένη εμπορία και μεταποίηση των προϊόντων λόγω της έλλειψης αλιευτικών σταθμών και μη εκσυγχρονισμό της ιχθυοσκαλας,
- στην έλλειψη αλιευτικών καταφυγίων και τη μη εκτέλεση λιμενικών έργων, που καθυστερούν σημαντικά, παρά την ύπαρξη σχετικών μελετών, λόγω της μειωμένης χρηματοδότησης και των πολιτικών παρεμβάσεων,
- στη μη ορθολογική εκμετάλλευση των αλιευτικών πόρων ως προς το είδος, το φόρτο των εργαλείων και την εποχή αλιείας, λόγω της μη εφαρμογής στην πράξη της ολοκληρωμένης μελέτης του ΕΧΘΕ για τα ιχθυοαποθέματα του Ευβοϊκού, της μη ολοκλήρωσης της μελέτης του ΥΒΕΤ για τη ρύπανση του κόλπου και της έλλειψης μελετών για τη δυναμικότητα των λοιπών αλιευτικών πεδίων του νομού. Η έλλειψη αυτών των μελετών έχει ως αποτέλεσμα να λαμβάνονται σήμερα μέτρα για τη σταθεροποίηση ή και ελαφρά μείωση του αλιευτικού στόλου και να μην εκδίδονται νέες άδειες για την εγκατάσταση μονάδων υδατοκαλλιεργειών, χωρίς κανείς να μπορεί με βεβαιότητα να ισχυριστεί αν αυτά τα μέτρα οδηγούν στην προστασία ή την ελλιπή αξιοποίηση των φυσικών πόρων.

Σε συνάρτηση με τη δομή στο χώρο του παραγωγικού συστήματος και των προβλημάτων που αυτό αντιμετωπίζει, είναι και η χαμηλή παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής στον γεωργικό τομέα. Η παραγωγικότητα της εργασίας ανέρχεται στο 87,6% και του εδάφους στο 64,8% της αντίστοιχης μέσης παραγωγικότητας της χώρας. Εξαιρέση αποτελούν οι δραστηριότητες των κηπευτικών, της χοιροτροφίας, της πτηνοτροφίας, της συλλεκτικής αλιείας στα πεδία του Αιγαίου και των υδατοκαλλιεργειών.

Για να ολοκληρώσουμε την εικόνα της δομής της γεωργικής παραγωγής και για να δούμε τις προοπτικές ανάπτυξης του νομού, θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε:

- την ελλιπή χρηματοδότηση μέσω των αναπτυξιακών ιδρυμάτων, των αναπτυξιακών νόμων και κανονισμών, καθώς και μέσω του Π.Δ.Ε., με εξαίρεση τη σχετικά υψηλή συμμετοχή του Νομού στον Αν.Ν. 1262/82, που κατευθύνεται σε σημειακές χωρικά και κλαδικά επενδύσεις,
- την ελλιπή οργάνωση και στήριξη των υπηρεσιών, σε συνδυασμό με την ανεπαρκή υποδομή τους για την προώθηση-αξιοποίηση των αναπτυξιακών νόμων,
- τις αρνητικές επιπτώσεις στον γεωργικό τομέα της συνέχισης του σταθεροποιητικού προγράμματος της οικονομίας και της απελευθέρωσης του τραπεζικού συστήματος,
- την αδυναμία των συν/ών οργανώσεων να αναπτύξουν τις παραγωγικές και εμπορικές τους δραστηριότητες με βάση την υπάρχουσα παραγωγική δομή του αγροτικού χώρου και τις άνισες συνθήκες ανταγωνισμού που δημιουργεί η όχι πάντα σύννομη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Ακόμα η εγκατάλειψη του προγράμματος της ίδρυσης των τοπικών αγορών και σφαγείων δεν βοηθά την εξυγίανση του κυκλώματος της αγοράς και τη συμμετοχή των παραγωγών και των οργανώσεών τους στην εμπορία και διακίνηση των αγροτικών τους προϊόντων,
- την ανεπάρκεια τεχνικής στήριξης και επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγροτών.

Από την ανάλυση προκύπτει ότι ο γεωργικός τομέας του Ν. Εύβοιας αναπτύσσεται απ' ενός κάτω από το βάρος των διαρθρωτικών του προβλημάτων, τις αντίθετες συνθήκες του ανταγωνισμού του από τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα του νομού και απ' ετέρου από το θετικό γεγονός της διανομαρχιακής ακτινοβολίας του νομού, που με βάση τη θέση του κοντά στο μεγαλύτερο καταναλωτικό κέντρο της χώρας, τον καθιστά τροφοδότη εθνικού επιπέδου.

Η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα του νομού ήταν συγκυριακή, δημιουργώντας αναπόφευκτα προβλήματα χωρικής συγκέντρωσης δραστηριοτήτων, συγκρούσεων χρήσεων γης και διασπάθισης φυσικών πόρων.

Στην πορεία αυτή η κρατική πολιτική δεν εκφράστηκε στην πράξη με μία «στρατηγική» που θα υποδείκνυε, θα θεμελιώνει και θα προωθούσε το δρόμο της ανάπτυξης, οπότε αναγκαστικά αυτοπεριορίστηκε σε διορθωτικές παρεμβάσεις (όχι πάντα αποτελεσματικές) της αναπτυξιακής πορείας, που διαμορφώνονταν από εξωγενείς παράγοντες.

Γ. Προτάσεις

Μέσα από τη διαδικασία αυτής της ανάπτυξης και των προβλημάτων που υπάρχουν οι κύριοι στόχοι που τίθενται είναι:

- η προστασία των υπάρχοντων και υποκείμενων σε εκμετάλλευση φυσικών πόρων, που με τη σημερινή ανορθολογική χρήση τους οδηγούνται σε στασιμότητα ή εξαφάνιση. Δεδομένου όμως ότι η αξιοποίηση

- των υπάρχοντων φυσικών πόρων έχει σχεδόν εξαντλήσει τα περιθώριά της, πρέπει να προχωρήσει η
- διερεύνηση των εν δυνάμει φυσικών πόρων, οι οποίοι, αφού αναγνωριστούν, μελετηθούν και ποσοτικοποιηθούν, πρέπει να αξιοποιηθούν με κατάλληλες παρεμβάσεις που θα δώσουν τη δυνατότητα της
 - βελτίωσης του οικονομικού αποτελέσματος και της εξασφάλισης της συνέχισης των δραστηριοτήτων του πρωτογενή τομέα.

Οι στόχοι αυτοί πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή με μια σειρά μέτρων και μέσων κατ' αρχήν γενικών, που αφορούν όλους τους κλάδους και θεωρούνται απαραίτητη προϋπόθεση για να εφαρμοστούν τα ειδικά μέτρα που θα ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες του κάθε κλάδου του πρωτογενή τομέα.